

نسخه‌های عکسی

(فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه بزرگ حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی)

ابوالفضل حافظیان بابلی

بخش اول

مقدمه

یکی از اهداف والای مرحوم آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی در بنیان‌گذاری کتابخانه بزرگش - در کنار گردآوری نسخه‌های خطی - تهیه و جمع‌آوری تصویر و ریز فیلم از نسخه‌های خطی نفیس اسلامی بوده که در صد سال اخیر از ایران و یا کشورهای اسلامی خارج شده و در کتابخانه‌های ملل غربی جای گرفته است. تمرکز نسخه‌های عکسی از کتاب‌های اسلامی، که در کشور ما نسخه‌ای از آن‌ها یافت نمی‌شود، دست‌یابی پژوهشگران را به منابع اسلامی آسان کرده و راه تحقیق و پژوهش در این آثار را هموار می‌سازد. بدین‌روی، این بخش نزد علاقه‌مندان به کتاب از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

گنجینه کتب عکسی کتابخانه بزرگ آیه‌الله مرعشی نجفی (ره) یکی از گنجینه‌های مهم و باارزش این کتابخانه به‌شمار می‌رود. این بخش دربرگیرنده عکس‌هایی از نسخه‌های خطی مهم است که اصل دست‌نویس آن‌ها در کتابخانه‌ها

و مراکز علمی خارج از کشور و یا در دست اشخاص نگه‌داری می‌شود. تعداد اندکی از این تصاویر نیز از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های عمومی داخل کشور تهیه شده است. کار جمع‌آوری و انتخاب و انتقال کتب عکسی مستلزم تلاش و کوشش مستمر و تحمل زحمات و مشقات بسیار در طی مسافرت‌های پی‌درپی به نقاط گوناگون جهان و بازدید از کتابخانه‌ها و مراکز علمی بوده است که این مهم با همت و پشتکار تولیت محترم کتابخانه، جناب حجة الاسلام والمسلمین حاج سید محمود مرعشی - وفقه الله تعالی - انجام پذیرفته است.

این اقدام فرهنگی ارزنده پس از مطالعه فهرس نسخ خطی و رؤیت اصل نسخه‌های خطی و بازدید از کتابخانه‌های معتبر جهان تحقق یافته است. در این زمینه، کتابخانه‌های ترکیه، یمن، دانشگاه‌های امریکا، «موزه بریتانیا» در انگلیس، «دارالکتب» قاهره، «ظاهریه» دمشق، «کتابخانه ملی» پاریس، «اسکوریال» اسپانیا، «امپروزیانا» میلان، کتابخانه واتیکان، «توبینگن» آلمان، آموزشکده نسخه‌های خطی آذربایجان، آموزشکده نسخه‌های خطی ازبکستان، کتابخانه «چستربیتی» در ایرلند جنوبی، «مؤسسه خاورشناسی لنینگراد» روسیه و کتابخانه‌های داخلی هم‌چون کتابخانه «مجلس»، «ملی»، «ملک»، «دانشگاه تهران»، «مدرسه سپه‌سالار»، «آخوند غرب» همدان، «آستان قدس رضوی»، «مدرسه فیضیه»،

«مسجد اعظم» قم، «کتابخانه ملی» تبریز و «مدرسه نمازی» خوی و ... مورد مراجعه و استفاده قرار گرفته‌اند.

بنابه اظهار متولّی محترم کتابخانه، اکنون بیش از چهار هزار مجلد نسخه عکسی از نسخه‌های خطی نفیس در بایگانی بخش نسخ عکسی کتابخانه نگهداری می‌شوند و هم‌چنان بر این تعداد افزوده می‌گردد و این کتابخانه بر آن است تا با جمع‌آوری نسخه‌های عکسی بیشتر، امکان دست‌یابی به تصاویر منابع مهم اسلامی را برای اندیشمندان در حد وسیع‌تر و گسترده‌تری فراهم آورد که این کار هدف بانی و مؤسس کتابخانه نیز بوده است.

کار فهرست‌نگاری تفصیلی نسخه‌های عکسی از سال ۱۳۶۹ ش شروع شده و در بین سال‌های ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰ ش دو جلد از فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه به قلم دانشمند فقید مرحوم حجة الاسلام والمسلمین محمدعلی حائری خرم‌آبادی منتشر گشتند. در این دو جلد، تعداد یک هزار نسخه از نسخه‌های عکسی کتابخانه به شیوه‌ای فنی و عالمانه معرفی شده‌اند. اما مرحوم حائری پس از انتشار فهرست مذکور، کار تحقیق و تصحیح کتاب گرانسنگ مرآت الکتب را وجهه همت خود قرار داد و پس از انتشار پنج جلد از آن، در مهرماه ۱۳۸۱ ش داعی حق را لبیک گفت و به رحمت ایزدی واصل گشت.

به هر روی، ادامه کار فهرست‌نویسی نسخه‌های عکسی و وظیفه‌ای گشت برعهده راقم سطور، که پیش از این نیز چند صباحی با نسخه‌های خطی و کتاب‌شناسی و فهرست‌نگاری سر و کاری داشته است.

در نگارش و تنظیم فهرست نسخه‌های عکسی، اساس و شیوه کار مطابق با روش فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی است و از دو بخش کلی کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تشکیل می‌شود.

در بخش کتاب‌شناسی هر کتاب کدها و اطلاعات ذیل ثبت می‌شوند:

۱. نام کتاب و ذکر نام‌ها و عناوین دیگری که در منابع گوناگون، کتاب را بدان نام‌ها معرفی کرده‌اند؛
۲. زبان و لغتی که کتاب بدان زبان نگاشته شده است؛
۳. موضوع کتاب، و در مواردی که یک کتاب با چند موضوع ارتباط دارد موضوع اصلی در ابتدا و موضوعات فرعی در بخش معرفی تفصیلی کتاب تذکر داده می‌شود؛

۴. معرفی تفصیلی کتاب؛ در این بخش، به زندگی مؤلف و آثار او اشاره می‌شود و ابواب و فصول کتاب گزارش می‌گردند و کارهای انجام شده درباره کتاب، اعم از شرح و ترجمه و حاشیه و چاپ و تحقیق و تصحیح آن، در حد امکان، با استفاده از منابع و مصادر بیان می‌شوند. در این بخش، سعی می‌شود با استفاده از بیانات مؤلف، هدف و انگیزه مؤلف از تألیف و جایگاه و اهمیت کتاب و این‌که مؤلف کتاب را به نام چه کسی نوشته و به چه کسی تقدیم نموده است و تاریخ شروع و پایان تألیف و شیوه‌ای که مؤلف در تهیه و تنظیم کتاب به کار بسته، مشخص گردد.

۵. منابع؛ در این بخش، به مصادر و مآخذی که درباره کتاب یا مؤلف بحث نموده‌اند، اعم از کتاب‌های تراجم، دائرةالمعارف‌ها، کتاب‌های تاریخی و غیر آن‌ها و فهرسی که در آن‌ها نسخه‌هایی از کتاب معرفی شده، ارجاع داده می‌شود. ذکر اسامی و نشانی منابع نشان می‌دهد که فهرست‌نگار با احاطه بر تمام مطالب گفته شده درباره کتاب و با در نظر گرفتن آراء و نظرات کتاب‌شناسان و فهرست‌نگاران دیگر، به معرفی کتاب پرداخته است. علاوه بر این پژوهشگرانی که طالب اطلاعات بیشتر درباره مؤلف یا کتاب مورد بحث باشند، به آسانی بر منابع بحث اطلاع یافته، به مقصود خود نایل می‌شوند.

۶. آغاز و انجام کتاب؛ یکی از شاخص‌های مهم در شناسایی نسخه‌های خطی، در نظر گرفتن آغاز و انجام کتاب‌ها است. چه بسیار کتاب‌هایی که در فهرس گوناگون، گمنام و مجهول‌المؤلف باقی مانده‌اند، ولی محققان تیزهوش با دقت در آغاز و انجام نقل شده در فهرست، به نام کتاب و مؤلف آن پی می‌برند. البته لازم است فهرست‌نگار در نقل آغاز و انجام، ضمت نورزد و مقداری را که راهنما و راهگشای کار محققان در شناسایی کتاب است، نقل نماید. البته در مواردی که نسخه مورد بحث افتادگی دارد، آغاز و انجام نسخه نیز باید در فهرست درج گردد.

۷. مباحث موجود؛ در مواردی که یک کتاب مشتمل بر چند جلد است و یا از بخش‌هایی تشکیل می‌شود، باید مباحث یا جلد‌های موجود در نسخه مشخص گردند. البته جای طرح این بند در بخش نسخه‌شناسی است، ولی به سبب اهمیت آن و برای این‌که بهتر به چشم بیاید، در پایان بخش کتاب‌شناسی نیز تذکر داده می‌شود.

در باره نسخه‌های عکسی، باید گفت: وقتی مراکز علمی و کتابخانه‌های مشهور و مهمی هم‌چون «کتابخانه بزرگ آیه‌الله مرعشی نجفی (ره)» با وجود مخزن عظیم نسخه‌های خطی با صرف وقت و هزینه سنگین اقدام به تهیه تصویری از نسخه‌ای می‌نمایند، به دنبال دست‌یابی به منابع نفیس و نایاب هستند و اهمیت و نفاست نسخه را از جهات گوناگون در نظر می‌گیرند. از این‌رو، غالب نسخه‌های عکسی موجود در این گنجینه مربوط به نسخه‌های کهن از سده‌های چهارم تا هشتم هجری و نسخه‌های منحصر به فرد و ممتاز هستند و غالباً در منابع رایج نامی از آن‌ها به میان نیامده و در فهراس نسخه‌های خطی، نسخه دومی از آن‌ها معرفی نشده است و حتی برخی از نسخه‌ها از کتابخانه‌هایی تهیه شده‌اند که اساساً فهرستی برای نسخه‌های آن کتابخانه به چاپ نرسیده و یا فهرست آن‌ها در حد لیست و سیاهه‌ای است فاقد هرگونه اطلاعات.

کوتاه سخن این‌که اهل تحقیق با مراجعه به فهرست حاضر، درمی‌یابند که بسیاری از کتاب‌های مورد بحث برای نخستین بار به صورت تفصیلی و تحقیقی معرفی می‌شوند و با دقت در اسامی کتاب‌ها و مؤلفان آن‌ها، در فضای بحث که آشکارا در تفاوت با جغرافیای مباحث موجود در فهراس کتابخانه‌های داخل کشور است، قرار می‌گیرند. البته راه‌نمایی‌های سودمند و دعای خیر استادان و فضلا راهگشا و تحفه‌ای مغتنم در ادامه مسیر است. ربّ انعمت فرد.

در پایان گفتنی است که شماره‌های درج شده، شماره نسخه عکسی مورد بحث در مخزن عکسی کتابخانه حاضر است و این فهرست از نسخه شماره (۱۰۰۱) شروع می‌شود و برخی از شماره‌های ترک شده در میان کار مربوط به مجموعه‌هاست. معرفی مجموعه‌های موجود در مخزن پس از این خواهد آمد.

(۱۰۰۱) **أعلام الحكم النبویة في إعلام الاحکام الطبیة**
(طَب - عربی) (= منتخب طب النبوی)
از: عبدالوهاب احمد بن محمود رومی (قرن ۷ ق).

منتخبی است از کتاب **الطب النبوی** ابونعیم احمد بن عبداللّه اصفهانی^۱ (۴۳۰ ق). نسخه‌هایی از این کتاب در

۱. ابونعیم اصفهانی آثار بسیاری دارد که از معروف‌ترین آن‌ها حلیة الاولیاء و اخبار اصهبان بارها به چاپ رسیده‌اند.

در بخش نسخه‌شناسی نیز اطلاعات ذیل ثبت می‌شوند:
۱. نوع خط؛ انواع خط‌های مورد استفاده در کتابت نسخه‌های خطی عبارتند از: نسخ، نستعلیق، شکسته نستعلیق، تعلیق، ثلث، مغربی، تحریری و غیر آن‌ها. اعراب‌گذاری و شکل‌دار بودن کلمات نیز باید تذکر داده شود.

۲. نام کاتب؛ در مواردی که کاتب به نام خود اشاره نکرده، در این بند تذکر داده می‌شود که این نسخه بدون نام کاتب است و در جایی که کاتب نسخه خود مؤلف کتاب باشد، گفته می‌شود این نسخه به خط مؤلف است. گاهی تکمیل نسخه به دست فرد جدیدی انجام گرفته است که به عنوان «نونویس» معرفی می‌شود.
۳. تاریخ کتابت؛ این تاریخ اعم از روز و ماه و سال است که غالباً به تاریخ هجری قمری می‌باشد. در مواردی که به تاریخ کتابت تصریح نشده، با استفاده از قراین از جمله نوع کاغذ و خط و مرکب و یادداشت‌های درون نسخه، تاریخ کتابت تخمینی درج می‌شود. البته در نسخه‌های عکسی قراین کمتری وجود دارند و کار در این زمینه دشوارتر است.

۴. ویژگی‌های نسخه؛ لازم است فهرست‌نگار به همه فواید جانبی نسخه از جمله تزئینات، حواشی و تعلیقات، یادداشت‌ها، مهرها و تملکات، تصحیحات و بلاغ‌ها و سماعات و اجازات اشاره نماید.

۵. تعداد برگ‌ها و سطرها و اندازه و قطع کتاب و نوع جلد؛ در فهرست نسخه‌های خطی، ذکر این موارد معمول و مرسوم است، ولی در فهرست نسخه‌های عکسی قطع اصلی کتاب و نوع جلد آن از دسترس فهرست‌نگار خارج است و مورد بحث قرار نمی‌گیرد.

۶. نشانی محل نگه‌داری نسخه اصل و شماره نسخه در کتابخانه محل نگه‌داری و نشانی فهرستی که مستقیماً به معرفی نسخه مورد بحث پرداخته؛ این‌ها از جمله اطلاعاتی هستند که تنها در فهرست نسخه‌های عکسی کاربرد دارند.

افزون بر مطالب پیش گفته، در فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی، دسترسی به اصل نسخه و تسلط بر آن و در هم بودن کتاب‌های رایج و مشهور با کتاب‌های منحصر و نفیس و موجود بودن نسخه‌های متعدد از کتاب‌های مورد بحث در کتابخانه‌های داخل کشور و معرفی آن‌ها در فهراس و منابع چاپی فارسی و عربی و مانوس بودن فهرست‌نگار با عناوین کتاب‌ها کار را بر فهرست‌نگار سهل و آسان می‌کند.

کتابخانه «ظاهریه» دمشق و «اسکوریال» مادرید^۱ محفوظ است و تاکنون به چاپ نرسیده. اصفهانی در این اثر از دو استادش، ابی‌بکر بن خلاد و عبدالله بن جعفر، روایت می‌کند و از کتاب الطب ابی‌بکر احمد بن محمد بن اسحاق سنی دینوری تأثیر پذیرفته است.

گزینش دیگری از کتاب مذکور با عنوان اربعون حدیثاً منتقاة من الجزء الرابع من کتاب الطب لابی‌نعیم، از ابوبکر بن علی بن ابی‌الحزم بن ابی‌بکر صقلی قلانسی شافعی معروف به «ابن سراج» (تألیف در ۶۹۶ق) جزء نسخه‌های «مجامیع المدرسة العمریة» در «دارالکتب ظاهریه» نگه‌داری می‌شود.

عبدالوہاب رومی^۲ در این منتخب، از سبک و ترتیب مؤلف پی‌روی نموده و کتاب را در چهار مقاله تلخیص کرده است،^۳ البته با اندکی تغییر و با حذف اسانید روایات و حذف مکررات. وی نام این منتخب را اعلام الحکم النبویة فی اعلام الاحکام الطبیة نهاده و به خط خود در ابتدای نسخه و در متن کتاب به این نام تصریح نموده، ولی در فهرست آربری، کلمه «اعلام» از ابتدای نام کتاب حذف شده است.

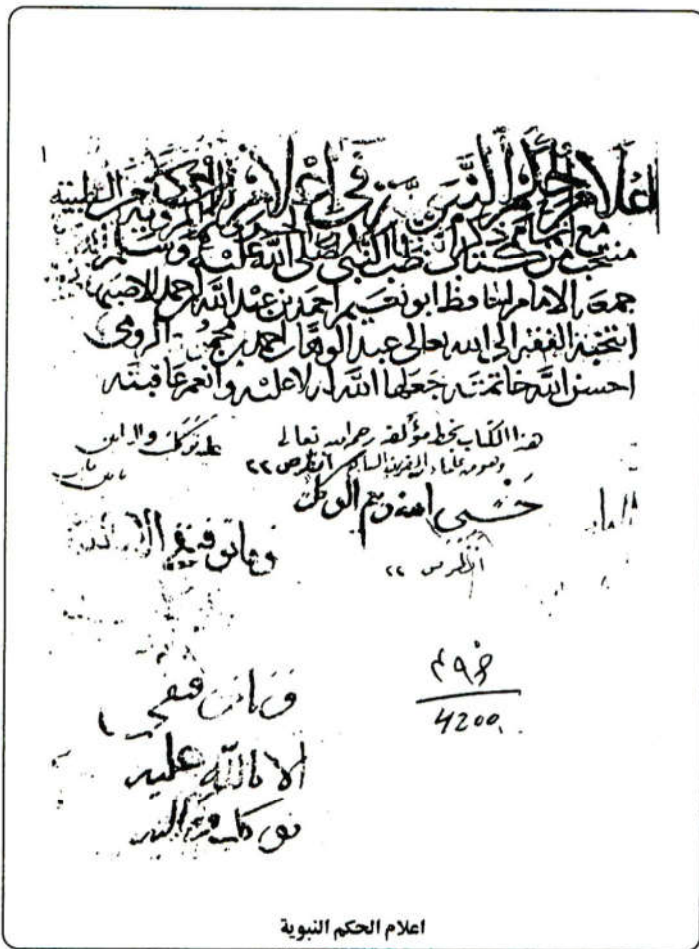
رومی روایات دیگری نیز بر کتاب افزوده؛ چنان‌که در مقدمه آورده است: «آنچه از کتاب الرد علی من انکر التداوی ابی‌الحسن ابن محمودیه یزدی آوردم با علامت «یه» به قلم سرخ بر روی آن مشخص نمودم و آنچه از کتاب ابی‌منصور بن شیرویه بن شهردار حافظ دیلمی همدانی افزودم، علامت «می» به قلم سرخ بر بالای آن قرار دادم و آنچه که از کتاب ابی‌الخیر احمد بن اسماعیل قزوینی نقل کردم علامت «ین» به خط قرمز در بالای آن کشیدم و روایاتی که از کتاب ابی‌عبدالله محمد بن عبدالواحد حافظ حنبلی مقدسی اخذ نمودم، با علامت «سی» مشخص کردم و منقولات از کتاب‌های عبداللطیف بن یوسف حکیم بغدادی را با نشانه «ق» علامت‌گذاری نمودم.»

این منتخب شامل چهار مقاله و هر مقاله در چند باب است: مقاله اولی در ۹ باب، مقاله ثانیه در ۲۵ باب، مقاله ثالثه در ۲۵ باب، مقاله رابعه در [؟] باب.

نسخه دیگری از این منتخب شناسایی نشده و نسخه حاضر نیز متأسفانه ناقص است و تا باب ۱۹ از مقاله ثالثه را دربردارد.

مباحث موجود در نسخه^۴

المقالة الاولى: باب ۱ - ما جاء فی تعلم الطب و الحث علیہ و الامر بالتداوی؛ ۲ - فی احضار الاطباء لمداواة المرضى و فی المعالجة...؛ ۳ - معرفة الامراض بالحس و مقادارها؛ ۴ - فی تقديم المعرفة فی صناعة الطب و تضمین الطیب اذا جنى؛ ۵ - اباحة مداواة النساء الرجال غیر ذوات المحارم؛ ۶ - النهی

اعلام الحکم النبویة

۱. فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه آیت‌الله‌العظمی مرعشی: ۳۸۳/۲ نسخه شماره ۹۰۲.

۲. ترجمه و نام آثار دیگر وی به دست نیامد، جز این‌که خود وی در جایی از کتاب حاضر می‌گوید: «اخبرنا شیخنا الامام العالم المفتی شرف‌الدین ابوالمحماد محمود بن عبدالرحمن الطرازی رحمته بقرائتی علیه فی شهر رمضان سنة اثنین و سبعین و ستمانة بمحرورة سیواس...» این سخن دلالت می‌کند بر این‌که کتاب حاضر پس از سال ۶۷۲ق تألیف شده و مؤلف از دانشمندان سده هفتم هجری بوده که ممکن است تا اوایل قرن هشتم نیز زندگی نموده باشد.

۳. مرحوم حائری در فهرست نسخه‌های عکسی، الطب النبوی اصفهانی را در هفت مقاله و مرتب بر چهار جزء دانسته است.

۴. عناوین باب‌ها در نسخه اصل به مرکب شگرف تحریر شده و برخی از کلمات در نسخه عکسی خوانا نیستند.

الظهر والكبد و الطحال و كيفية شرب الماء؛ ١٣ - اوجاع البطن و الذرب من الهيضة و الاستسقاء و المعص؛ ١٤ - فى القولنج و وجع الكلية و التكميد؛ ١٥ - فى الشوصة و ذات الجنب؛ ١٦ - فى الجبر و الوقى و السقطات و حفظها من مس الماء و اخراج الدم عقبها و الحسم و البطوم بمسك الدم و تغميز الظهر؛ ١٧ - ما فى الرحم و الحيضة و الاستحاضة و ما تقطع رائحة الدم و تنشف الرطوبة و يزيد فى الباه و اوقات المجامعة و الترغيب فيها و تدبير النفساء و الحياى؛ ١٨ - فى البواسير و النقرس؛ ١٩ - فى الحكمة و الشرا و القمل و معالجة ... و النملة و القوبا و الدماميل و الثاليل و البثور و العدسة.

منابع: دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ج ٦، ص ٣٣٦ - ٣٤٠؛ كشف الظنون، ج ١، ص ١٠٩٥؛ فهرس مخطوطات دارالكتب الظاهرية (الطب و الصيدلة)، الجزء الثانى، ص ٨٩ و ١٥٧ - ١٥٩؛ فهرست المخطوطات المصورة (معهد المخطوطات العربية - قاهره)، الجزء الثالث (العلوم)، القسم الثانى (الطب)، الكتاب الثانى، ص ١٥١؛ مجلة معهد المخطوطات، س ٥، ش ٢٧١؛ فهرس المخطوطات العربية المصورة الموجودة بمكتبة المخطوطات بجامعة الكويت، الجزء الثانى، ص ١٣٥؛ فهرس مجاميع المدرسة العمرية فى دارالكتب الظاهرية بدمشق، ص ٤٠٣؛

آغاز: بسمله «و به نستعين الحمد لله مبدع الاشياء من الموات و الاحياء و خالق الداء و الدواء و فائق الحب و مظهر النواء الذى اظهر بدائع مصنوعاته و غرائب مبتدعاته بدلائل الصنع على لطائف الوضع».

انجام افتاده: «عن بعض ازواج النبی ﷺ دخل عليها فقال اعندك ذريرة قالت نعم فدعا بها فوضعها على بثرة من اصبعين من اصابع رجله ثم قال اللهم مطفى الكبير و مصغر الكبير اطفها قال فطفيت عن ... ان النبی ﷺ رخص فى ...».

نسخ، به خط مؤلف، قرن ٧، در حاشیه تصحيح شده و متن خط خوردگی دارد. نام کتاب و مؤلف به خط مؤلف در صفحه عنوان ثبت شده است. عناوين شنگرف درشت، برخی کلمات اعراب گذارى شده و پايان هر روايت با دایره ای مشکی مشخص شده است، علامت های «یه»، «می»، «سى» و «ق» به مرکب قرمز در روى برخی روايات قرار گرفته که رمز مصدر حديث است. معنای برخی از لغات در حاشیه درج شده اند. ٥٤ صفحه، ٢٠ سطر.

عن التداوى بالحرام؛ ٧ - فى معرفة الادوية بالاوصاف؛ ٨ - فى استعمال الفراسة و الاستدلال فى صناعة الطب؛ ٩ - فى اصل معرفة الاقابر.

المقالة الثانية: باب ١ - فى خلق الانسان و تركيب البدن و تشريح الاعضاء و ما يتعلق بها؛ ٢ - فى ذكر الاعصاب و اتصالها بالعظم و اللحم و بالرباط و المفاصل و ... و العروق و المعدة؛ ٣ - فى العضو الرئيس فى الانسان؛ ٤ - منزلة سائر الجوارح من القلب؛ ٥ - تدبير الصحة و فضيلتها؛ ٦ - ... ليلة الجمعة؛ ٧ - توقى الحركة فى فصول السنة المعهوه و معرفتها؛ ٨ - اختيار البلدان الصحيحة التربة و توقى الوبوة؛ ٩ - توقى كثرة الجلوس فى الشمس؛ ١٠ - التبرّد بالماء فى شدة الحر؛ ١١ - اوقات النوم المحموده و المكروهه؛ ١٢ - منع اكل الطين؛ ١٣ - دفع مضار الاغذية بالحركة و غيرها؛ ١٤ - استعمال المعاجين و العسل و الحلواء و الاترج؛ ١٥ - دفع مضار الاطعمة و الاشربة و تعاهد العادات؛ ١٦ - الامتناع من الاطعمة التى لم تجربها العادات و ممّا لا تشتهي النفس؛ ١٧ - اسهال الطبيعة فى حال الصحة؛ ١٨ - فى السعوط و اللدود و العلق؛ ١٩ - القصد و الحجامه و بيان اوقاتها و ايامها و منافعها و مضارها و ما فى معناها؛ ٢٠ - ما يخصب البدن و يسمّنه؛ ٢١ - منافع الحمام و القى؛ ٢٢ - الاحتراس من السموم و السحر؛ ٢٣ - تعاهد الطيب و الاكتحال و ما فى معناها؛ ٢٤ - تعاهد السواك و غسل الثياب من الوسخ و تسكين الشعر و التدهن؛ ٢٥ - ذكر الالوان و اللباس و انواعها و الخاتم و الزينة و اصنافها و المشط و النعل و ما شاكلها.

المقالة الثالثة: باب ١ - ذكر انواع العلل و علاجاتها؛ ٢ - الحيلة فى دفع الاحزان و الهموم و ما فى ذكر الموت؛ ٣ - فى الصداق و الشقيقة و كيفيتها و ما تنفع فيها و ما ورد فى ثواب المصدع؛ ٤ - اوجاع العين و ادويتها و ما ورد فيها؛ ٥ - الاكحال و الاكتحال و اوقاتها و كيفيتها؛ ٦ - الرمد و منافعها و المداواة بالبراق و الضماد و نفع الماء و ما يتورث من الاغذية و الجماع؛ ٧ - ذكر ادواء الانف و العطاس و الزكام و ما ينفع من الخشام؛ ٨ - الشوكة و تصفية اللون و الكلفة و وجع الاذن؛ ٩ - فى اوجاع الفم و الحلق و الاسنان و النكهة و اللثة و تخليلها؛ ١٠ - ادوية العذرة و ضماد الدغين و فى بعض الرقى و العين؛ ١١ - السعال و اوجاع الصدر و المعدة و الفؤاد و الخفقان و ما ينفع فى النسيان و البول؛ ١٢ - فى الرطوبة و البلغم و اوجاع

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دبلین، ایرلند جنوبی، ش ۴۲۰۰، آربری، قائمه المخطوطات فی مکتبه تشستریتی، ج ۵، ص ۶۳؛ همو، فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبه تشستریتی، ترجمه محمود شاکر سعید، ج ۲، ص ۶۷۳؛

(۱۰۰۳) بغیة العلماء و الرواة (= ذیل رفع الإصر عن قضاة مصر)، (تراجم، عربی)، از: شمس‌الدین ابوالخیر محمد بن عبدالرحمن بن محمد سخاوی شافعی (۹۰۲ ق).

ذیل و تکمله‌ای است بر کتاب استادش احمد بن علی کنانی مشهور به «ابن حجر عسقلانی» (۸۵۲ ق)، موسوم به رفع الاصر عن قضاة مصر^۱ که در آن شرح حال متولیان امر قضاوت در مصر از زمان فتح مصر به دست مسلمانان تا عصر ابن حجر به ترتیب طبقات سال‌ها و در هر طبقه، به ترتیب الفبا درج شده است.^۲ قابل ذکر است که ابن حجر، خود ۲۲ سال صاحب منصب قضاوت بوده است.

سخاوی در این ذیل، شرح حال ۴۹ تن از کسانی را که پس از ابن حجر می‌زیستند یا معاصر با او بودند ولی نامشان در رفع الاصر نیامده، یا این‌که اسمی از آنها به میان آمده ولی شرح حال تفصیلی‌شان بیان نشده آورده است و همان‌گونه که در پایان نسخه حاضر کاتب به نقل از خط وی آورده، این ذیل را بغیة العلماء و الرواة فی الذیل علی کتاب شیخی فی القضاة نامیده است. وی در ضمن شرح حال افراد، ترجمه فرزندان و بعضاً پدران و اجدادشان را نیز بیان نموده و در مناسبت‌های گوناگون، مباحث نحوی، فقهی و مانند آنها را مطرح کرده و به بررسی اقوال علما پرداخته است.

این کتاب به تحقیق دکتر جوده هلال و محمد محمود صبح و مراجعه علی بجاوی، به همت «دارالمصریة للتألیف و الترجمة» در ۴۰ + ۵۹۰ صفحه و زیری بزرگ در مصر به چاپ رسیده است.

محققان مذکور در تصحیح کتاب، از دو نسخه خطی و یک نسخه عکسی مربوط به کتابخانه‌های «سوهاج» و «دارالمکتب المصریة» بهره برده‌اند. در نسخه چاپی، تفاوت‌هایی در برخی عبارات با نسخه حاضر به چشم می‌خورد.

نسخه‌های شناسایی شده از این کتاب عبارتند از:

۱ - مکتبه طهطهاوی، مصر، رقم ۱۳/تاریخ، کتابت ۸۸۰ ق به خط محمد بن محمد حنفی ازهری انصاری^۳؛

۲ - مکتبه عارف حکمت، مدینه منوره، رقم عام ۳۷۸۰، رقم تصنیف ۹۰۰/۳۴، کتابت ۹۲۹ ق؛^۴

۳ - خزانه عامه رباط، مغرب، کتابت ۱۳۱۱ ق؛

۴ - مکتبه خدابخش پتنه هند، رقم ۲۴۸۲ - ف ۳۰۸۸، به خط علی بن احمد بن عمر مقری یمنی شوایطی در ۸۹۴ ق که خط مؤلف در چند موضع آن دیده می‌شود.^۵

۵ - مکتبه مدینه، رقم ۵۰۲ - ف ۹۵۵، به خط احمد بن ابی‌مالکی از روی خط مؤلف، در ۹۷۳ ق.^۶

مشخصات نسخه اخیر مطابق با نسخه عکسی حاضر است، ولی در ابتدای تصویر حاضر یادداشت شده: «اصل نسخه در کتابخانه‌های استانبول در ترکیه»، در ابتدای نسخه نیز مُهر کتابخانه مدرسه «محمودیه مدینه منوره» مشاهده می‌شود. در مراجعه به فهرس مخطوطات المکتبه المحمودیه، نام کتاب بغیة العلماء... یا الذیل علی رفع الاصر به دست نیامد.

گفتنی است گزیده‌ای از بغیة العلماء موسوم به تراجم الملتقة من بغیة العلماء و الرواة در کتابخانه «ندوة العلماء لکهنو»،

۱. رفع الاصر عن قضاة مصر با تحقیق حامد عبدالمجید و محمد مهدی ابی‌سنه و محمد اسماعیل صاوی و مراجعه ابراهیم ابیاری و با مقدمه حامد عبدالمجید، به همت مطبعة امیریة در قاهره مصر به سال ۱۹۵۷ م به چاپ رسیده است. (ر.ک: الکتب الموجودة بالمکتبه الازهریة، ج ۸، ص ۳۸۹).

نسخه‌هایی خطی از کتاب مذکور در کتابخانه‌های «مکتبه محمودیه» در مدینه منوره (رقم ۲۵۴۶) و «ملی پاریس» و «أصفیه حیدرآباد» هند (۹۰ تراجم - ف ۳۱۸۱) و «خدابخش پتنه» هند (۲۴۸۳ - ف ۳۰۹۲) محفوظند و تصاویر دو نسخه اخیر در «معهد المخطوطات العربیة» نگهداری می‌شود.

ر.ک: فهرس مخطوطات المکتبه المحمودیه، ص ۱۰۹؛ فهرس المخطوطات المصوّرة (معهد المخطوطات العربیة)، الجزء الثاني (التاریخ)، القسم الثالث، ص ۱۶۵.

۲. در الکتب الموجودة بالمکتبه الازهریة، ج ۸، ص ۳۸۹، ترتیب کتاب به نحو مذکور در فوق بیان شده است، ولی در نسخه چاپی رفع الاصر، تنها ترتیب القبای مشاهده می‌شود.

۳. یوسف زیدان، فهرس مخطوطات مکتبه رفاعة رافع الطهطهاوی، الجزء الثاني، ص ۴۲۸.

۴. فهرس مخطوطات مکتبه عارف حکمت المدینه، ص ۲۹۷؛ فهرس المخطوطات المصوّرة، الجزء الثاني (تاریخ)، القسم الثالث، ص ۴۷.

۵. تصویر نسخه مذکور در «الجامعة الاسلامیة بالمدينة المنورة» نگهداری می‌شود. ر.ک: فهرس کتب التراجم فی مکتبه المصغرات القبلیة فی قسم المخطوطات فی عمادة شؤون المکتبات فی الجامعة الاسلامیة، ص ۶۵ و ۶۶.

۶. تصویر نسخه مذکور در «معهد المخطوطات العربیة» نگهداری می‌شود. ر.ک: فهرس المخطوطات المصوّرة، (تاریخ)، ج ۳، ص ۴۷.

۷. تصویر نسخه مذکور در «معهد المخطوطات العربیة» نگهداری می‌شود. ر.ک: فهرس المخطوطات المصوّرة (تاریخ)، ج ۱، ص ۴۹.

ش ۱۸۱۲ محفوظ است.^۱

اسامی قضات مترجم در ذیل رفع الاصر عبارتند از:
 ۱- برهان‌الدین ابراهیم ابن‌الدیری؛ ۲- احمد ابراهیم کنانی
 عسقلانی؛ ۳- احمد بن احمد انصاری خزوجی؛ ۴- احمد بن
 احمد اسیوطی؛ ۵- احمد بن عبدالله کنانی عسقلانی (ابن حجر)؛
 ۶- احمد بن محمد دمیری؛ ۷- احمد بن محمد حبشی؛
 ۸- احمد بن محمد اذرعی؛ ۹- احمد بن ناصر باغونی دمشقی؛
 ۱۰- احمد بن نصرالله کرمانی؛ ۱۱- حسن بن علی حصنی
 حموی؛ ۱۲- سعد بن محمد بن الدیری نابلسی؛ ۱۳- زکریا بن
 محمد انصاری؛ ۱۴- سلیمان بن ابی‌الغزا ذرعی؛ ۱۵- صالح بن
 عمر کنانی عسقلانی؛ ۱۶- عبدالله بن شریک؛ ۱۷- عبدالقادر
 دمیری؛ ۱۸- علی بن محمد آدمی؛ ۱۹- علی بن محمود سلمی
 حموی؛ ۲۰- علی بن محمد سخاوی؛ ۲۱- علی بن یوسف
 مصری؛ ۲۲- عمر بن ابی‌بکر محمد؛ ۲۳- عمر بن عبدالوہاب؛
 ۲۴- عمر بن محمد رازی؛ ۲۵- محمد بن احمد کحکاوای؛
 ۲۶- محمد بن احمد بساطی؛ ۲۷- محمد بن احمد اسدی؛
 ۲۸- محمد بن احمد تنسی؛ ۲۹- محمد بن احمد شافعی؛
 ۳۰- محمد بن اسحاق سلمی مناوی؛ ۳۱- محمد بن ابی‌بکر
 مالکی؛ ۳۲- محمد بن عبیدالله کریزی؛ ۳۳- محمد بن عثمان
 کرادی؛ ۳۴- محمد بن علی قایانی؛ ۳۵- محمد بن عمّار
 مصری؛ ۳۶- محمد بن عمرو حلبی؛ ۳۷- محمد بن عمر
 قاهری؛ ۳۸- محمد بن ابی‌بکر سدرش؛ ۳۹- محمد بن محمد
 مصری؛ ۴۰- محمد بن محمد کنانی؛ ۴۱- محمد بن محمد بن
 صافی؛ ۴۲- محمد بن محمد سنباطی؛ ۴۳- محمد بن محمد
 بغدادی؛ ۴۴- محمد بن محمد شافعی؛ ۴۵- محمد بن محمد
 بن شهاب غازی؛ ۴۶- محمد بن محمد حنفی؛ ۴۷- محمود بن
 احمد عنتابی؛ ۴۸- یحیی بن محمد عناوی؛ ۴۹- محمد بن
 احمد بن مزهد.

منابع: کشف الظنون، ج ۱، ص ۹۰۹ و فهارس یاد شده
 در پاورقی‌ها.

آغاز: بسمله «قال سیدنا الحافظ العمدة خادم السنة
 النبوية شمس‌الدین ابوالخیر محمد بن‌الشیخ العلامة
 عبدالرحمن بن ابی‌بکر المقرئ السخاوی المصری القاهری
 رحمه الله تعالی الحمد لله الحکیم العدل الشامل کلاً من خلقه
 بالجوّد والفضل... و بعد فهذا جزء افردت فيه بالذكر من تأخر
 عن شيخنا من كبار القضاة بالقاهرة و مصر و کذا من كان بزمه

ممن لم يره بأصله مسطوراً أو أثبتته ولكن طوى أكثر خبره
 لكونه لم يكن عنده مشهوراً... ورتبته كأصله الترتيب
 المألوف على الحروف».

انجام: «ثم دفن بترتبه و لم يلبث ان استقرّ ولده البدری
 محمّد في وظيفته و صلّى الله على سيّدنا محمّد و آله و صحبه
 و سلّم».

نسخ احمد بن ابی‌بکر نسفی مالکی، ظهر سه‌شنبه ۱۴
 شوال ۹۷۳؛ عناوین و نشانی‌ها: شنگرف؛ بلاغ مطالعه
 و قرائت به تاریخ ۱۰۳۸ ق در آخر نسخه ثبت شده است.
 در اول نسخه، فهرست اسامی صاحبان ترجمه در کتاب
 حاضر آمده است و نیز چند تملک و عبارت «وقف
 کتابخانه مدرسه محمودیه» و مهر بیضوی به سجع: «وقف
 کتابخانه مدرسه محمودیه فی المدینة المنورة»؛ ۱۷۰
 صفحه، ۲۷ سطر.

(۱۰۰۵) المنتخب من کنایات الادباء و اشارات البلغاء
 (بلاغت - عربی) از: قاضی ابوالعباس احمد بن محمد بن
 احمد جرجانی شافعی (۴۸۲ ق).

کنایات مربوط به امور گوناگون که به نظم یا نثر بوده، در
 این کتاب گردآوری شده‌اند. در فهرس‌الکتاب الموجودة بالمکبة
 الازهریة با استفاده از مقدمه مؤلف، کتاب چنین توصیف شده
 است: «جمع فيه من کلّ ممّتع من الکنایات الفائقة و الاشارات
 اللطيفة و النوادر البديعة و الرموز الملیحة و الحکایات
 و الاشعار و المعانی و النکت و رتبه على اربعة و عشرين باباً».
 مؤلف در معنی و غرض از «کنایه»، در مقدمه می‌گوید:
 «اعلم، انّ الاصل فی الکنایات عبارة الانسان عن الافعال التي
 تستر عن العیون عادة من نحو قضاء الحاجة و الجماع، بأنفاظ
 تدلّ علیها غیر موضوعه لها، تنزهاً عن ایرادها علی جهتها
 و تحرراً عما وضع لأجلها إذ الحاجة الی ستر أقوالها كالحاجة
 الی ستر أفعالها، فالکنایة عنها حرز لمعانیها...».

عناوین ابواب ۲۴ گانه کتاب: ۱- فی الکنایات الواردة فی
 القرآن و الآثار؛ ۲- فی الکنایة عن الزنا و ما یتعلّق به؛ ۳- فی
 الکنایة عن الجماع و الآلة و قوتها و ضعفها؛ ۴- فی الکنایة عن
 الصفات کالثیوبة و البکارة؛ ۵- فی الکنایة عن إتیان النساء فی

۱. فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه ندوة العلماء لکهنو، ص ۵۸۱.

المواضع المنهى عنها؛ ۶- في الكناية عن الاجارة واللواطه؛
 ۷- في الكناية عن التفخيز والجلد والسحق؛ ۸- في الكناية عن
 البغاء والابنة؛ ۹- في الكناية عن قلة غيرة الازواج؛ ۱۰- في
 الكناية عن القيادة؛ ۱۱- في الكناية عما ينقض الوضوء كريح؛
 ۱۲- في انواع الكنايات؛ ۱۳- في العدول عن الالفاظ المتطير
 بها؛ ۱۴- في التخلص من الكذب بالتورية؛ ۱۵- في الكناية عن
 الصفة الخسيسة؛ ۱۶- في وصف الاشياء بغير صفتها؛ ۱۷- في
 تأدية المعاني الى المخاطب بما يخفى على الحاضر؛ ۱۸- في
 الفاظ باطنها خلاف ظاهرها؛ ۱۹- في الرموز الجارية بين
 الادباء في المداعبات؛ ۲۰- في المسمى والمكتنى؛ ۲۱- في
 الكناية عن الاطعمة والماكولات؛ ۲۲- في من تمثل بشعر
 كناية عن امر؛ ۲۳- في كنايات مختلفة وفنون متفرقة؛
 ۲۴- في الفاظ متخيرة تجرى مجرى الكنايات.

در كشف الظنون از اين كتاب به عنوان كنايات الادباء
 و اشارات البلاء ياد شده، ولي در چاپ‌هاى متعدد، نام كتاب در
 روى جلد به منتخب كنايات الادباء ... درج شده است.

چاپ‌های کتاب

۱. مصر، مطبعة السعادة، ۱۳۰۸ و ۱۳۲۶ ق (ضمن مجموعه)؛
۲. لبنان، بيروت، دار صعب، بدون تاريخ و دارالكتب
 العلمية، ۱۴۰۵ به ضمیمه الكناية و التعريض ثعالبي؛
۳. حيدرآباد، دائرة المعارف العثمانية، ۱۴۰۳ ق، به تحقيق
 دكتور محمد شمس الحق شمسى؛ اين چاپ بهترين طبع از كتاب
 مذکور است که مقدمه و تعليقات فنى دارد.

در نسخه چاپ مصر از دو نسخه خطی موجود در
 «دارالكتب المصرية» قاهره و نسخه ترکیه استفاده شده است.
 منابع: كشف الظنون، ج ۲، ص ۱۵۱۱؛ هدية العارفين، ج ۱،
 ص ۸۰؛ معجم المؤلفين، ج ۲، ص ۶۶؛ فهرس الكتب الموجودة
 بالمكتبة الازهرية، ج ۵، ص ۲۷۱ و ج ۸، ص ۱۹۳.
 طرفین نسخه افتاده و از اوایل باب اول تا اواسط باب ۲۳
 را شامل است.

آغاز افتاده: «غالباً و العرب تقول في الكناية عن عفة ...
 و روى انّ النبى ﷺ كان اذا دخل العسرا لا و اخر من رمضان
 يقظ اهله و شد الميزر».

انجام افتاده: «قال لقيت علياً عليه السلام يوم الجمل فلما رآنى قال
 يابن سرد تنانات ... قلت يا امير المؤمنين، الشوط بطين و قد

وَ اِنَّ اللَّيْلَ إِذَا مَا لَزِي فِي فَرْجٍ لَمْ يَسْتِطِعْ مَوْلَاةُ الْإِنْسَانِ
 ثَاوَرًا لَمْ يَنْصُرْ بِمِثْلِ الْعَقْبَلِيِّ فِي مِثْلِ أَبِي سَلَمَةَ فَانْتَدَتْ
 تَرْيِدِينَ كَمَا تَجْمَعُ وَ حَاذُوا مَلَّ مَجْمَعِ السِّفَا وَ يَكْفِي عَيْدِ
 وَ شَاوَرُ سَلَمَةَ بْنِ قَتَيْبَةَ فَقَالَ لَوْ كَانَ بَيْنَهُمَا الْمَنَةُ الْإِلَهَاءُ لَفَسَدَتَا
مَابٌ فِي كُنَايَاتٍ مُتَفَرِّقَةٍ وَ فُنُونٍ

سها مختلفه

يقال فلان من قوم موسى اذا كان ملوفا اشارة الى
 موله عالي و اذ قلتم يا نوحى لى صبر على طعام واحد فالباغ
 فانت لى من قتل خليل و لا الفاخليل كناية
 ازال يقينه من قوم موسى من لا يصبر على طعام

وقال القاسم الاحنف

كنت ما به و سترت نادى و يقول لى لنا عهد العاهد
 فاجبتنا و ذمنا و عيسى بن مريم نرى على الحد من عرجوايد
 يا فوز لى انحر كلاله عرقت و لا لقال و اشر حسايد
 لى جربتم فوجدتم لانصرون على طعام واحد

المنتخب من كنايات الادباء

بقی من الامور ما تعرف به».

نسخ زیبا و معرب؛ عناوین نسخ جلی؛ بدون نام کتاب
 و تاریخ کتابت (قرن ۷ ق)؛ علامت بلاغ دارد. ۲۹۶
 صفحه، ۱۵ سطر.

(۱۰۰۶) جامع المناسك (فقه - عربی)
 از: حسام‌الدین محمود بن درویش علی حلّی نجفی (زنده
 در ۱۰۶۸ ق)

رسالة مختصری است در بیان احکام و مناسک حج.
 مؤلف گوید: چون خدای کریم توفیق حج بیت‌الحرام را نصیب
 کرد، دوست داشتم که رساله‌ای در جمع فقه حج بنویسم و لذا،
 رساله حاضر را نگاشتم. حسام‌الدین حلّی در مقدمه
 و اختتامیه کتاب، به نام خود تصریح نموده و نام کتاب را در
 مقدمه جامع المناسک آورده و پایان تألیف در عصر روز
 دوشنبه ۸ شعبان ۱۰۴۶ در نجف اشرف بوده است. در رساله
 حاضر احکام حج به صورت فتوایی مطرح شده و در موارد
 اندکی به ادله روایی اشاره شده است. عناوین رساله «فصل»

و «القول فی ...» است.

نمونه‌ای از عناوین کتاب: فصل: ینبغی لمن اراد الحج ان یقطع العلائق...؛ فصل: فاذا بلغت احد المواقیث...؛ القول فی الاحرام؛ القول فی الطواف؛ القول فی رکعتی الطواف؛ القول فی السعی؛ فصل: واما افعال الحج فثلاثة عشر...؛ القول فی الاحرام بالحج؛ القول فی الوقوف بعرفات؛ القول فی الوقوف بالمشعر؛ القول فی افعال منی؛ القول فی زیارة البیت لطواف الحج؛ القول فی مبیث لیالی التشریق و ما یتبعه من رمی الجمارة؛ فصل: و یتستحب العود الی مکة لطواف الوداع و دخول البیت؛ القول فی دخول البیت؛ القول فی الوداع؛ فصل: یتستحب التعریس.

پس از اختتامیه، ملحقی از مؤلف با عنوان «تذنیب فی العمرة المفردة» به رساله افزوده شده است.

مؤلف از علمای بزرگ شیعه در قرن یازدهم هجری و از شاگردان شیخ بهائی بوده و شیخ جعفر بن کمال‌الدین بحرانی از او روایت کرده است. افندی در ریاض العلماء از او به نام شیخ «حسام‌الدین درویش علی چلبی نجفی» یاد کرده و گفته: او در اجازه‌اش به سید محمود نجفی، خود را «حسام‌الدین بن درویش علی حلّی نجفی» معرفی کرده است.^۱ سید علی‌خان مدنی نیز در ابتدای شرح صحیفه سجّادیه از او نام برده و او را شیخی فاضل و زبده مجتهدین معرفی کرده است.^۲ در اعیان الشیعه از او به عنوان «حسام‌الدین بن درویش علی حلّی نجفی» یاد شده و نامش «محمود» دانسته شده است.^۳ در طبقات اعلام الشیعه و الذریعه، میزان المقادیر از تألیفات وی معرفی شده که در ۱۰۵۶ ق تألیف و به سال ۱۳۰۰ ق در بمبئی به چاپ رسیده است.^۴ علامه تهرانی می‌افزاید: دو اجازه از وی به شیخ محمد بن دنانه کعبی در نسخه‌ای از من لا یحضره الفقیه به خط مجاز دیده که تاریخ یکی از آن‌ها ذی‌حجه ۱۰۶۸ بوده است. ادلة الاحکام و هداية المسترشدين و حاشية تهذيب الوصول و حاشية زبدة الاصول از دیگر تألیفات حسام‌الدین حلّی است و نیز در ماه رمضان ۱۰۳۲ اجازه‌ای برای سید یحیی بن اعرج حسینی نوشته است.

منابع: ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۳۷؛ طبقات اعلام الشیعه؛ الروضة النضرة فی علماء المائة الحادیة عشرة، ص ۱۳۴؛ اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۰۵؛ تراجم الرجال، ج ۱، ص ۲۲۵.

آغاز: «الحمد لله الذي منّ علينا بشريعة محمد ﷺ سید

المرسلین و هداانا لولاية خلفائه الائمة المعصومین و ارانا مناسکنا و جعلنا لحج بیته و لزیارة نبیّه و آله من الموقّنین». انجام: «یضطجع فیهِ لیلاً مرّ به او نهاراً ولیکن هذا آخر ما اردناه فی هذا المنسک حامدین لله و شاکرین و قد اتفق الفراغ من تألیفه ... و صلّی الله علی سادتنا محمّد و آله الطاهرین. تمّ بحمدالله».

نسخ؛ برخی کلمات معرّب؛ احمد بن قاسم حسینی نجفی، ۱ ربیع الاول ۱۰۷۸ در اصفهان، با دو واسطه از روی نسخه مؤلف نگاشته چنان‌که کاتب در آخر نوشته: «نقلاً من نسخه نقلت من نسخه نقلت من نسخه المصنّف». نشانی‌ها: مشکى؛ در حاشیه تصحیح شده و حواشی به لفظ «منه» دارد و در موارد اندکی نسخه بدل دعاها در حاشیه ذکر شده است. ۶۶ صفحه، ۱۷ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «واتیکان»، رم، ایتالیا. ش ۱۷۶۰، فهرست المخطوطات العربیة الاسلامیة بمکتبة الفاتیکان، لیفی دلافیدا، الجزء الثاني، ص ۱۳۲ - ۱۳۳.

(۱۰۰۸) شرح الخطبة الششقیة^۵ (شرح حدیث - عربی) از: میرزا ابوالمعالی بن محمد ابراهیم کلباسی (۱۳۱۵ ق) شرحی است بر خطبة «ششقیه» منسوب به امام علی علیه السلام، با عناوین «قوله - قوله» که بیشتر به جنبه‌های ادبی پرداخته است. تألیف این شرح در ۲۳ رمضان ۱۲۸۶ به پایان رسیده است.

از مهم‌ترین خطبه‌های حضرت علی علیه السلام که در آن از حقانیت خود و ناحق بودن دیگر خلفا سخن می‌گوید، خطبة «ششقیه» است. برخی اعتبار سندی این خطبه را انکار کرده و آن را از ساخته‌های سید رضی، گردآورنده نهج البلاغه، دانسته‌اند. در مقابل، کسانی هم چون ابن ابی‌الحدید، این ادعا را رد کرده‌اند^۶ و برخی دیگر هم چون ابن‌میثم، با اشاره

۱. ریاض العلماء، ج ۱، ص ۱۳۷.

۲. ریاض السالکین، ج ۱، ص ۴۹.

۳. اعیان الشیعه، ج ۱۰، ص ۱۰۵.

۴. الذریعه، ج ۲۳، ص ۳۲۱.

۵. «ششقیه» پاره گوشتی است که شتر هنگام بانگ کردن از دهان بیرون کند و چون درنگ پاره گوشت در بیرون از دهان شتر در مدتی اندک است، امام شکوه خود را بدان همانند فرموده است و در پاسخ ابن‌عباس اظهار داشت: «یا بن‌عباس، تلك ششقیة هدرت ثم قرت».

۶. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۶۹.

به همین اختلاف، هر چند ساختار ظاهری خطبه را از آن امیرمؤمنان علیه‌السلام نمی‌دانند، ولی محتوایش را می‌پذیرند.^۱ علامه مجلسی با ارائه سندهای متعدد، از آن به عنوان خطبه‌ای مشهور میان عامه و خاصه یاد می‌کند.^۲ علامه امینی در کتاب الغدیر، به طور مفصل، سند این خطبه را بررسی می‌کند و آن را از خطب امام علی علیه‌السلام می‌شمارد. او در اثبات مدعای خود، ۲۸ طریق دیگر جز طریق سید رضی برمی‌شمرد که بعضی از آن‌ها مربوط به روزگار پیش از سید رضی‌اند و برخی هر چند مربوط به روزگار پس از رضی‌اند، اما سلسله راویان آن‌ها متفاوت است.^۳ امتیاز علی‌خان عرشی در کتاب گرانقدر استاد نهج البلاغه می‌نویسد: خطبه شقشقیه بیش از همه خطبه‌ها هدف نقد و ایراد قرار گرفته است؛ زیرا امیرالمؤمنین علیه‌السلام در این خطبه، از موضوع خلافت سخن می‌گوید و از اسرار غضب خلافت پرده برمی‌دارد... این خطبه را بسیاری از متفکران و نویسندگانی که قبل از رضی می‌زیسته‌اند در کتاب‌ها و آثار خود ثبت کرده‌اند.^۴

درباره این خطبه در دانشنامه امام علی علیه‌السلام به تفصیل بحث شده و دانشمندان شیعه و سنی ده‌ها شرح و ترجمه و رساله به زبان‌های عربی، فارسی و اردو بر آن نگاشته‌اند. علامه تهرانی از هشت شرح بر خطبه مذکور نام می‌برد که قدیمی‌ترین آن‌ها شرح سید مرتضی است و پس از او شروح سید علاء‌الدین گلستانه، مولی هادی بنابی، سید علی اکبر نقوی لکنهوی، سید محمد عباس تستری، سید علی محمد نقوی لکنهوی و میرزا ابی‌المعالی کلباسی را نام می‌برد.

غیر از شروح مذکور، نسخه‌ای از شرح محمد طاهر بن محمد حسین شیرازی قمی در کتابخانه «دانشگاه تهران» موجود است^۵ و نیز نسخه‌هایی از شرح شریف بن نورالله حسینی^۶ و شرح منظوم محمد تقی بن امیر مؤمن حسینی^۷ در کتابخانه بزرگ «آیه‌الله مرعشی نجفی (ره)» محفوظ است. هم‌چنین شرح محمدرضا بن محمد رشید نائینی در کتابخانه «مجلس» نسخه‌ای دارد^۸ و نسخه‌های متعددی از شروح ناشناخته در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران موجودند. از شروح چاپی جدید، می‌توان از شرح محمدرضا حکیمی و شرح محمدباقر زنجانی سخن به میان آورد.

منابع: الذریعه، ج ۱۳، ص ۲۲۲؛ دانشنامه امام علی علیه‌السلام، ج ۵، ص ۱۵۸-۱۶۴ و ج ۱۲، ص ۶۲-۶۴.

آغاز: «قوله أما بالفتح والتخفيف حرف التنبيه نحو ألا والمعربون يعبرون عنها على ما يظهر من المغنى بحرف الاستفتاح وتكثر قبل القسم على ما صرح به فيه قوله علیه‌السلام لقد تمّمها اللام لام جواب القسم».

انجام: «قد بالغت فيه في التدبر والتعمق بما لا يسعني تحريره ولا تقريره و شرح الكفاية في الفروع وهو قليل الآن و شطر في التفسير وغيرهما أنه جواد كريم لا يخيب لديه الآمال و الحمد لله على كل حال».

نسخ؛ متن خطبه معرب؛ متن خطبه در بالای صفحات درج شده است. عناوین و نشانی‌ها: شنگرف، با حواشی مؤلف به امضای «منه عفی عنه»؛ ۹۸ صفحه، ۱۱ سطر. نسخه اصل: کتابخانه «آیه‌الله گلپایگانی»، قم، ش ۱۰، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی آیه‌الله گلپایگانی، ج ۱، ص ۱۹ و ۲۰.

(۱۰۰۹) مکارم الاخلاق (اخلاق - فارسی)

از: رضی‌الدین ابو جعفر محمد نیشابوری، (۵۹۸ ق) چهل باب است در بیان فضایل و مکارم اخلاقی به شیوه‌ای ادبی و دلنشین که به نام «مجیرالدین نجم بن محمد (یا نصر بن احمد) دهستانی» ساخته است. این کتاب به همت مرحوم دانش‌پژوه در ضمن دو رساله در اخلاق به سال ۱۳۴۱ ش، به همت دانشگاه تهران به چاپ رسیده است.

دانش‌پژوه در مقدمه تحقیق آورده است: مکارم الاخلاق رضی‌الدین نیشابوری، که به روش نصیحة الملوك غزالی به نگارش درآمده، آمیخته است با داستان‌ها و حکایات و آثار مذهبی و متکی است به تجارب و ملاحظات اجتماعی

۱. ابن‌مبثم، شرح نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۵۲.

۲. علی انصاریان، شرح نهج البلاغه المقتطف من بحار الانوار للعلامة المجلسی، ج ۱، ص ۶۰.

۳. عبدالحسین احمد امینی نجفی، الغدیر فی الکتاب و السنة و الادب، ج ۷، ص ۸۲.

۴. امتیاز علی‌خان عرشی، استاد نهج البلاغه، ص ۲۱-۲۰.

۵. فهرست دانشگاه تهران، ج ۹، ص ۱۲۴۸، ش ۲۴۷۹ رساله سوم مجموعه.

۶. فهرست کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ج ۸، ص ۱۹۳، ش ۳۰۰۸، رساله نوزدهم مجموعه.

۷. همان، ج ۲۸، ص ۴۴۸، ش ۱۱۲۹۴ رساله نهم مجموعه.

۸. فهرست کتابخانه مجلس، ج ۲۳، ص ۳۳۴، ش ۱۰۳۲ رساله سی و پنجم مجموعه.

اشكرهم مدني وشكرا... عني عفي ذل انفسى جان
 و بنا این کتاب بر جهل باب نماه مند والله الموفق
 باب در فضیلت کرمه خلق
 باب در اقسام خلق و ماهیت آن
 باب در تطهیر نفس از اخلاق ذمیه و کسب خصال حمیده
 باب در سخاوت و بخل
 باب در عزت و ذلت و ایذاء و استهزاء
 باب در خائف و کسرت
 باب در تواضع و تکبر
 باب در ثبات و تردد

مکارم الاخلاق

و آراسته به سخنان بزرگان آموخته و گرم و سرد چشیده و نزدیک به فهم توده مردم که نتایج نیک و بد رفتار و کردار آدمی را با تمثیل به حکایات مشهود می‌سازد.

در این کتاب، که از شاهکارهای ادبی قرن ششم هجری در زبان فارسی است، در هر باب، ابتدا روایتی از پیامبر اکرم ﷺ و سپس اشعاری به عربی یا فارسی و متناسب با موضوع حکایات و قصص مطرح شده است. ابواب کتاب حتی الامکان به ترتیب حروف تهجی ابتدای موضوعات مرتب شده و عناوین آن‌ها بدین قرارند: ۱- در فضیلت و خلق؛ ۲- در اقسام خلق و ماهیت آن؛ ۳- در تطهیر نفس از اخلاق ذمیه و کسب خصال حمیده؛ ۴- در سخاوت و بخل؛ ۵- در عزت و ذلت و ایذاء و استهزاء؛ ۶- در بطالت و کسل؛ ۷- در تواضع و تکبر؛ ۸- در ثبات و تردد؛ ۹- در جد و جهد؛ ۱۰- در حیا و شرم؛ ۱۱- در حزم؛ ۱۲- در حسد و حقد؛ ۱۳- در خلف و عد؛ ۱۴- در دنائت و ضد آن؛ ۱۵- در حفظ الغیب و مذمت غیبت؛ ۱۶- در مرحمت و قسوت؛ ۱۷- در صدق و کذب؛ ۱۸- در صمت و ضد آن؛ ۱۹- در شجاعت و بزدلی؛ ۲۰- در صبر؛ ۲۱- در ضرر و عنا و نمیمت (تهمت) و قطیعت و نفع مسالمت و طیب سخن و اصلاح ذات البین؛ ۲۲- در طمع؛ ۲۳- در عدل و ضد آن؛ ۲۴- در عتاب؛ ۲۵- در عجب؛ ۲۶- در عشق؛ ۲۷- در عفو؛ ۲۸- در عفت؛ ۲۹- در حلم و غضب؛ ۳۰- در فکرت؛ ۳۱- در رفق و ضد وی؛ ۳۲- در قناعت و حرص؛ ۳۳- در شکر و کفران؛ ۳۴- در کتمان سر؛ ۳۵- در لعب و لهو؛ ۳۶- در مشورت؛ ۳۷- در سعایت و نمیمت؛ ۳۸- در وفا؛ ۳۹- در هدایت؛ ۴۰- در یقین.

منزوی پنج نسخه از کتاب مذکور شناسانده است:

۱- کتابخانه عمومی «بوردور» در شهر انطالیه که دارای نسخه کهنی از این کتاب است و فیلم آن در دانشگاه تهران (ش ۲۳۴۷) موجود است. (فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۲۰۴؛ نشریه نسخه‌های خطی، دفتر اول، ص ۲۲۴)؛

۲- کتابخانه «مدرسه سپهسالار»، ش ۱۶۶ مشیر، به خط امین‌الله محرز، کتابت ۱۲۸۸ ق و فیلم آن به شماره ۹۲۱ در دانشگاه تهران موجود است. (فهرست سپهسالار، ج ۵، ص ۶۴۷؛ فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۲۰۴)؛

۳- کتابخانه «سعید نفیسی»، کتابت ۱۲۹۳ ق؛ مرحوم دانش‌پژوه در تصحیح کتاب از سه نسخه مذکور استفاده کرده

است. (نشریه نسخه‌های خطی، دفتر اول، ص ۲۲۴)؛

۴- کتابخانه «امیرکبیر کاشان»، ش ۳۱۱، سده ۱۱ و ۱۲

(نشریه نسخه‌های خطی، دفتر چهارم، ص ۳۵۸)؛

۵- کتابخانه «ملی تبریز»، ش ۳۵۴۱، کتابت ۱۲۹۸ ق

(نشریه نسخه‌های خطی، دفتر چهارم، ص ۳۱۳).

نسخه حاضر قدیمی‌ترین نسخه موجود و شناخته‌شده از کتاب بوده و برگ آغاز آن افتاده است. این نسخه از نظر آیین کتابت در سده هفتم هجری، حایز اهمیت است؛ از جمله آن‌که بسیاری از کلمات فارسی اعراب‌گذاری شده و در بین جملات، علایمی هم‌چون دایره نهاده شده و مصرع‌های ابیات با سه نقطه (:) از هم جدا گردیده و در کنار (ی) دو نقطه قرار داده شده است: (ی) و هجدهم، هشدهم نگاشته شده است. بیان خصوصیات اعمال شده در کتابت این نسخه، مقاله مستقلی می‌طلبد.

منابع: کشف‌الظنون، ج ۲، ص ۵۱۱؛ منزوی، فهرست نسخه‌های

خطی فارسی، ج ۲، ص ۱۶۹۰-۱۶۹۱؛ مشار، فهرست کتاب‌های

چاپی فارسی، ج ۴، ص ۴۹۰۳؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۱۴۶.

بَابُ دَرَجَاتِ وَصَدِّاقِ هَشْتَادِ
 قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ صِمْتِ بَجَاءِ
 مَنْ كُنَّ خَيْرِي كَوْتُ سَيِّدِهِ مِنْ جَمَلِهِ مَا كَلَّكَ أَمَانٌ بِأَنْفِكَ
 وَعَبْدَ اللَّهِ تَعَبِي كَفَتْ رَسُولَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
 كَفْتُمْ حَدِيثِي بِأَمْرِ اعْتَمَمَ بِهِ مَرَايَ كَارِي دَلَاكُ كَنْ
 كَنْ دَرَجَاتِ فَوْزٍ وَنَجَاةٍ بَدَلُهُ سَاوَمُ فَرَمُودُ مَلُورِي اللَّهِ
 تَمَّ اسْتَمُّ بِرُزْدِ كَارِ خُودِ رَادَانِ وَرَجَاةٍ أَمْرُ وَنَحْيِ
 رَاثِ رُوحِ بِرِ كَفْتُمْ بِأَسْوَلِ اللَّهِ مَا الْخَوْفُ مَا كُنَّ عَطِي
 أَيِ يَغْتَرِ خُبْرًا بِرُزْمِ رَجْعِ بِشَرِّ مِي تَرْنِي فَأَخَذَ ابْنُ عَبَّاسٍ الْكَلِمَ

مکارم الاخلاق

آغاز افتاده: «نصر الدهستانی دست داده بود ذکر آن تمتی تازه شد باتمام اجازت فرموده و بر لفظ گهربار و اندکی دیباچه آن بذکر من مطرّز باید کرد اشارت او را بامثال تلقی کرده آمد.»
 انجام: «در فضیلت یقین فرموده است من اقل ما أوتيتم اليقين و عزيمة الصبر و من أوتي حظّه منهما لم يبال ما فاته من قيام الليل و صيام النهار و الله الموفق و الهادي الى الرشاد.»
 نسخ زیبا، عناوین اشعار و ابواب به خط درشت؛ نشانی ها و علایم نگارش: سنگرف؛ عبداللطیف بن حسن مکتبی به «ابی بکر»؛ ربیع الاول ۶۷۹ به امر نجم الدین محمود؛ در حاشیه تصحیح دارد. کاتب در پایان نسخه نوشته است: «تمّ الكتاب الموسوم بمکارم الاخلاق امر هذا الكتاب بالكتابة الصدر الكبير الخبير الموقر ملك اكابر العصر اكفى كفاة الدهر المتّصف بمكارم الاخلاق مشهور الآفاق نجم الدولة و الدين محمود رفع الله قدره ... اقترح منه دام ظلّه ان يجعل هذا الكتاب انيس ساعاته و جلیس اوقاته و هو مجاذب اليه كلّ حين و اوان تحریراً فی شهر ربیع الاول سنة تسع و سبعین و ستمائة ...» در برگ اول

چند حدیث و یادداشت‌هایی در بیان واجبات نماز و معانی چند لغت و نسبت کتاب به زمخشری درج شده و در برگ دوم مهر بیضوی به سجع «العبد الفقير عبد الله الشهير ببهاء الدين» و یادداشت وقف از ابراهیم شریف حسینی بدین عبارت آمده است: «قد وقفها مع شروط بعض اخواتها الرضائية سنة ۱۲۳۰، انا الواقف الاثيم الشريف الحسيني ابراهيم». مهر بیضوی کتابخانه «مدرسه نمازی» خوی به تاریخ ۱۳۶۵ نیز بر آن ثبت شده است. در حاشیه برگ ۸۷ (ابتدای باب هشدهم) دو بیت شعر فارسی در مدح خاموشی به خط عیسی بن ناصرالدین بن الحاج حاجی قطب‌آبادی به تاریخ ربیع الاول ۷۸۱ مشاهده می‌شود. ۳۵۶ صفحه، ۱۰ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «مدرسه نمازی» خوی، ش ۶۲۸، فهرست نسخه‌های خطی مدرسه نمازی خوی، ص ۳۳۶.

(۱۰۱۲) نخبة المناقب الفاخرة في مدح العترة الطاهرة (مناقب اهل بیت علیهم السلام - عربی) از: سید عبدالقادر بن محمد درویش حسینی مشهور به «ابن حمزه»^۱ (زنده در ۱۲۷۳ ق) رساله مختصری است در بیان فضایل و مناقب اهل بیت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، با استفاده از آیات و احادیث و کلمات بزرگان، که به نام سلطان عبدالمجید عثمانی تألیف و به وی تقدیم شده است. تألیف این اثر در ۲۱ ذی‌عده ۱۲۷۳ به پایان رسیده است. مؤلف در مقدمه می‌گوید: «لما كان من اهمّ ما يجب على الانسان القيام بشأنه بعد القرآن احترام آل بيت المصطفى - عليه الصلاة والسلام - اردت أن اذكر ممّا ورد في شأنهم في القرآن العظيم من الآيات الكريمة و ما هو مفرق في الكتب من الاحاديث الشريفة، و الذي ذكره العلماء الاعلام في كتبهم كالامام الشعرائي و تفسير الامام البغوي و المواهب اللدنية و شرحها و روح البيان و جامع الصغير و ابوالسعود و شيخزاده و الفتوحات المكية و بعض مؤلفات بهذا الشأن عثرت عليها و جعلت ذلك خدمة لهذا الدين المتين و الحق المبين و تحفة ل حضرت تاج السلاطين ...».

۱. نام مؤلف در اهل البيت في المكتبة العربية، ص ۶۴۰، «عبدالرزاق بن محمد درویش الحمزوی الشهير بابن حمزة الحسيني» درج شده، ولی در نسخه‌های خطی کتاب، از جمله نسخه حاضر، در متن کتاب نام مؤلف به طریقی که در فوق آوردیم، ذکر شده است.

حاشیه تصحیحات اندکی به چشم می خورد. نام کتاب در کتیبه صفحه اول به عنوان النخبة الفاخرة فی مدح الذرّیة الطاهرة ثبت شده است. ۲۴ صفحه، ۱۹ سطر.

(۱۰۱۳) اقاویل الاوائل فی معرفة البول و اقسامه

و دلائله (= معرفة البول = کتاب البول) (طب - عربی)، از: اسحاق بن سلیمان طیب اسرائیلی قیروانی مصری (۳۲۰ ق) کتاب طبّی مهمی است در شناخت بول و بیان اقسام و علایم آن، برگرفته از مجموع اقاویل اطبا در این خصوص که شامل ده باب می باشد: ۱ - مایة البول و هیولاه؛ ۲ - لم صار بول اللیل اصدق دلالة من بول النهار؛ ۳ - دلائل البول الدالة علی الامراض؛ ۴ - منفعة البول و مضرتّه؛ ۵ - اختلاف البول و اقسامه؛ ۶ - معرفة قوام البول؛ ۷ - فیما یأتلف من الوان البول مع الرقة او مع الغلظ؛ ۸ - معرفة ثقل البول و اقسامه و دلائله؛ ۹ - فیما یأتلف من الوان البول و قوامه مع الانتقال و ما لا یأتلف منها؛ ۱۰ - فیما یختصّ به کلّ واحد من اشخاص البول و الثقل و ینفرد به من الدلائل دون غیره.

مؤلف کتاب، اسحاق بن سلیمان اسرائیلی، صاحب تألیفات متعدد، از اطبای معروف قرن چهارم هجری و از پزشکان خاص «عبیدالله مهدی» (خلافت ۲۹۶ - ۳۲۲ ق)، اولین خلیفه فاطمی مصر، بوده است. وی علاوه بر علم طب، در حکمت و منطق نیز تبخّر داشته و در این زمینه نیز دارای تألیفاتی است؛ هم چون: الحدود و الرسوم، بستان الحکمة، کتاب المدخل الی المنطق، کتاب فی الحکمة شامل یازده میمر.

عناوین برخی از آثار طبّی وی عبارتند از: کتاب المدخل الی صناعة الطب، کتاب دلائل الاطبا که به زبان عبری در ۱۸۶۱ م به چاپ رسیده است، کتاب الحمیات، کتاب الادویة المفردة، کتاب اقاویل الاوائل فی طبائع الاغذیة و فوائدها و اقربادین، کتاب الادویة المفردة و الاغذیة از وی به چاپ رسیده است.

نسخه دیگری از کتاب حاضر - که در موضوع خود، از امتهات کتب محسوب می شود - در کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۵۱۴۶ شناسایی شده است و دو نسخه دیگر در کتابخانه «مغنیسا» و کتابخانه «ایاصوفیا» در ترکیه نگهداری می شوند. نسخه پنجم آن نیز در «دارالکتب الوطنیة» در تونس محفوظ است.

دو نسخه از این کتاب می شناسیم: ۱ - نسخه ش ۴۹۲۷ کتابخانه دانشگاه «برنستون» در لس آنجلس امریکا، کتابت ۱۲۷۳ ق که احتمالاً نسخه اصل باشد. در فهرست ماخ، ص ۳۹۵ به عنوان النخبة الفاخرة فی فضل ذرّیة فاطمة معرفی شده است.^۱

۲ - نسخه ش ۲۲۶۹ کتابخانه بزرگ آیه الله مرعشی نجفی (ره)، به خط مصطفی بن محمد بن احمد عرضی حلبی کتابت ۱۲۷۴ ق در دمشق.^۲

اقاویل الاوائل

آغاز: «الحمد لله على ما افاض من الجود والصلاة والسلام على سيدنا محمد افضل كل موجود حباه مولاة بشرف عترته و جمع اشئات الفضائل فى فروع و ازمنت و منحه من الفضل العظيم فى زويه و ذرّيته».

انجام نسخه: «لأن اخذ الاجر على تبليغ الوحي الالهى الذى هو اعز الاشياء لا يجوز للنبي لأن العلم جوهر ثمين و الدنيا خزف مهين على ان ذلك».

نسخ؛ بدون نام کاتب و تاریخ کتابت؛ قرن ۱۳ ق؛ تمامی صفحات مجلد؛ صفحه اول سرلوح و کتیبه کم کار؛ در

۱. محقق طباطبائی، اهل البيت فى المکتبة العربية، ص ۶۴۰.

۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۶، ص ۲۵۴.

منابع: فؤاد سزگین، تاریخ نگارش‌های عربی، ترجمه جهان‌داری، ج ۳ (پزشکی، داروسازی، ...)، ص ۴۱۲ - ۴۱۶؛ هدیه العارفين، ج ۱، ص ۱۹۹؛ طبقات الاطباء والحکماء، ص ۸۷؛ عیون الانباء، ج ۲، ص ۳۶؛ فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۹، ص ۴۶۶؛ قاضی صاعد اندلسی، طبقات الامم، ص ۸۸؛ فهرس المخطوطات الطب الاسلامی باللغات العربیة و التریکیة و الفارسیة فی مکتبات ترکیا، ص ۱۳۴ - ۱۳۵؛ فهرس مخطوطات الطب و الصيدلة و البیطرة و البیطرة فی دارالکتب الوطنیة بتونس، ج ۲، ص ۱۲۳ - ۱۲۶؛ فهرس المخطوطات المصوّرة (معهد المخطوطات العربیة)، الجزء الثالث العلوم، القسم الثاني (الطب)، ج ۱، ص ۲۲ و ۷۷ و ج ۲، ص ۲۸.

آغاز: بسمله «و صلی علی محمد و آله و سلم تسلیماً کتاب مجموع من اقوال الواصل فی معرفة البول و اقسامه و دلائله مما عنی لجمعه و تألیفه اسحق بن سلیمان الاسرايلى المتطبّب و صیره عشرة ابواب ... الباب الاول فی مایة البول و هیولاه قال اسحق ان البول هو مایة الدم».

انجام: «فی رغوۃ البول و زبده البول اذا کان علی وجهه زبد ... اذا کان علیه شبیه العنب کان دالاً علی وجع الکلی، تمّ کتاب البول و الحمد لله...».

نسخ؛ بدون نام کاتب؛ ربیع الآخر ۳۴۷؛ برخی از کلمات معرّبند. عناوین به خط درشت؛ نام کتاب در صفحه عنوان کتاب معرفة البول درج شده است. در حاشیة صفحات تصحیحات اندکی به چشم می‌خورد. ۱۰۰ صفحه، ۲۷ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «واتیکان»، رم، ایتالیا، ش ۳۱۰، فهرست المخطوطات العربیة الاسلامیة بمکتبة الفاتیکان، لیفی دلا فیدا، ج ۱، ص ۲۶.

(۱۰۱۴) کنه الاخبار (= تاریخ عالی) (تاریخ - ترکی)
از: مصطفی بن احمد بن عبدالمولی گلیپولی رومی متخلص به «عالی» (۱۰۰۸ ق)

مصطفی عالی افندی دفتری، شاعر و نویسنده معروف ترک زبان در قرن دهم و یازدهم هجری، صاحب آثار بسیاری در رشته‌های گوناگون شعر و ادب، تاریخ و تراجم، اخلاق و آداب، انشا و مکاتبات، تصوف و عرفان و ترجمه چند کتاب به زبان ترکی است.

از جمله آثار وی است: ۱ - سبحة العشاق؛ ۲ - تحفة الصلحاء؛ ۳ - مهر و ماه؛ ۴ - تحفة العشاق؛ ۵ - ریاض السالکین؛ ۶ - انیس القلوب؛ ۷ - حلیة الرجال و الاقطاب فی النجباء و الابدال؛ ۸ - نوادر الحکم؛ ۹ - محاسن الادب؛ ۱۰ - نصیحة السلاطین؛ ۱۱ - تاریخ انکروس؛ ۱۲ - منشأ الانشاء؛ ۱۳ - زبده التواریخ؛ ۱۴ - راحة النفوس؛ ۱۵ - نادر المحارب؛ ۱۶ - هفت مجلس؛ ۱۷ - مرآت العوالم؛ ۱۸ - روضة عرفان؛ ۱۹ - عزة العصر فی تفسیر سورة النصر؛ ۲۰ - سبحة الابدال و بیش از سی اثر دیگر. از حلیة النبی و دیوان عالی در کتابخانه بزرگ آیه‌الله مرعشی نجفی (ره) نسخه‌ای وجود دارد.^۱

کنه الاخبار - که گاهی به سبب انتساب به مؤلفش، تاریخ عالی خوانده می‌شود - تاریخ اسلام و دولت عثمانی است به زبان ترکی عثمانی، مرتب بر چهار رکن:

رکن اول: در اول خلقت و اخبار امم و اقالیم؛

رکن دوم: در امت عرب و سیره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و خلفا و امویان و عباسیان و مصنفان و علما و مشایخ و اطبا و حکما؛

رکن سوم: در ترک و تبار؛

رکن چهارم: در دولت عثمانی و اخبار ممالک روم تا سال ۱۰۰۳ ق.

عالی این کتاب را در ۱۰۰۶ ق به پایان رسانده و در سال ۱۲۷۷ ق در استانبول به چاپ رسیده است.^۲ نسخه‌هایی خطی از کتاب مذکور در «دارالکتب القومیة» قاهره مصر یافت می‌شوند.^۳

منابع: عثمانلی مؤلفری، ج ۳، ص ۸۵ - ۹۴؛ قاموس الاعلام، ج ۴، ص ۳۰۵۰؛ هدیه العارفين، ج ۲، ص ۴۳۸.

نسخه حاضر شامل رکن چهارم از کتاب است.

آغاز نسخه: «سیاس بسیار اول صانع بزرگوار و خالق لیل و نهار جناب اعلا سنه که اولاً نور محمدی مظهر عز سرمدی قیلوب خلقتنی انوار جمالتک».

۱. حسین متقی، فهرست نسخه‌های خطی ترکی کتابخانه بزرگ آیه‌الله‌العظمیٰ مرعشی نجفی (ره)، ص ۹۳ و ۱۲۴، نسخه‌های شماره ۸۶۲ و ۹۲۳۶.

۲. فهرس المطبوعات التریکیة العثمانیة التي اقتنتها دارالکتب القومیة، القسم الثاني، ص ۳۱۵.

۳. فهرس المخطوطات التریکیة العثمانیة التي اقتنتها دارالکتب القومیة، القسم الثالث، ص ۳۱۰ - ۳۱۳.

انجام نسخه:

«ای زبانی جار باری سو محمد عشقنه

بایزیدی مشرب اول اولمه تباهیلرکی

تمّ المجلد الاول».

نسخ؛ بدون نام کاتب و بی تاریخ؛ قرن ۱۲ ق؛ عناوین:

شنگرف؛ در حاشیه تصحیح شده است. فهرست مطالب

این جلد در اول نسخه درج شده است. در اول نسخه چند

یادداشت تملک از جمله از محمد حمید در ۱۱۵۴ ق با

مهر بیضوی وی و نیز تملک سید احمد حسیب قاضی با

مهر بیضوی وی و مهر بیضوی به سجع سید ابراهیم دیده

می شود. ۴۹۰ صفحه، ۲۹ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «فاتح»، استانبول ترکیه، ش ۴۲۲۵

(منتقل شده به کتابخانه «سلیمانیه»)، دفتر فاتح کتبخانه سی،

ص ۲۴۲.

(۱۰۱۵) شرح المفضّلیات

(ادب - عربی)

از: ابومحمد قاسم بن محمد بن بشار انباری (۳۰۴ ق)

مفضّل بن محمد بن یعلی بن عامر ابن ضبی، مکنّی به

«ابوالعباس» و مشهور به «مفضل ضبی» (م ۱۶۸ ق)، از روایات

شعر و عالم به ادب و ایام عرب و از مردم کوفه بود. منصور،

خلیفه عباسی، از وی خواست که منتخبی از قصاید عرب در

دوران جاهلیت و اسلام را برای پسرش مهدی گرد آورد.

مفضّل ۱۲۶ قصیده را انتخاب کرد و آن را الاختیارات نامید

و به «المفضّلیات» مشهور گشت.^۱ این کتاب بارها به چاپ

رسیده و شروح متعددی بر آن نگاشته‌اند؛ از جمله:

۱ - شرح ابی‌محمد قاسم بن محمد بن بشار انباری

(م ۳۰۴ ق) که قدیمی‌ترین شرح بر المفضّلیات است و به

تحقیق احمد محمد شاکر و عبدالسلام هارون به سال

۱۹۴۲ م در مصر به چاپ رسیده و نسخه‌ای خطی از آن در

«متحف عراقی» محفوظ است و نسخه دیگری نیز در

«دارالکتب ظاهریه» دمشق دارد و نسخه‌هایی نیز در

کتابخانه‌های ترکیه از جمله «لاله‌لی» و «ایاصوفیه» دارد.^۲

۲ - شرح ابی‌علی احمد بن محمد بن حسن مرزوقی

(م ۴۲۱ ق)؛ نسخه خطی آن در کتابخانه «توبنگن» آلمان

موجود است و تصویر آن در «معهد المخطوطات العربیة» در

قاهره نگه‌داری می‌شود.^۳

۳ - شرح ابی‌زکریا یحیی بن علی بن محمد شیبانی مشهور

به «خطیب تبریزی» (م ۵۰۲ ق)؛ نسخه‌ای به خط مؤلف در

«جامع زیتونه» تونس، ش ۵۳۱ محفوظ است و تصویر آن در

«دارالکتب» مصر نگه‌داری می‌شود.^۴ این شرح با تحقیق علی

محمد بجاوی در دو جلد به اهتمام «دار نهضة» مصر به چاپ

رسیده است.

۴ - شرح احمد بن محمد میدانی (۵۱۸ ق) که اکنون در

دست نیست؛

۵ - شرح ابوجعفر احمد بن محمد اسماعیل نحوی مصری

معروف به «ابن نحاس».

نسخه تصویری حاضر - که اصل آن در کتابخانه

«چستریتی» محفوظ است - بخشی از شرح قاسم بن محمد

انباری است که در فهرست آربری، شارح شناخته نشده است.

فؤاد سزگین وفات انباری را ۳۲۸ ق ثبت نموده، ولی در

بیش‌تر منابع مورد مراجعه، ۳۰۴ ق درج شده است.

آغاز نسخه: «ای همّم فی الحرب و اصلاح آدابها لا

یهتمّون بملبس و لا مطعم و منه قول الاعشی:

تری همّه نظراً خضره

و همّک فی الغزو لا فی السمن»

انجام نسخه:

«فالعین بعدهم کأنّ حداقها

سلمت بشوک فهی عور تدمع

قال الضبی اراد بالعین العینین جمیعاً لأنّه اذا ... و قال امرؤ

القیس: و عین لها جدرة ...»

نسخ؛ معرب؛ بدون نام کاتب و بی تاریخ؛ سده پنجم

هجری؛ ابیات متن به خط درشت در حاشیه تصحیح

۱. از تألیفات دیگر مفضّل است: الامثال، معانی الشعر، الالفاظ و العروض. نک:

لغت‌نامه دهخدا، ماده «مفضّل»؛ فؤاد سزگین، تاریخ نگارش‌های عربی، ترجمه

مهران ارزنده، ج ۲ (شعر)، ص ۹۵ - ۹۷؛ سرکیس، معجم المخطوطات العربیة

و العربیة، ج ۲، ص ۱۷۷۱؛ فهرس الکتب الموجودة بالمکتبة الازهریة، ج ۵

ص ۲۵۸.

۲. زرکلی، الاعلام، ج ۵، ص ۱۸۱؛ معجم المؤلفین، ج ۸، ص ۱۱۵؛ مخطوطات

الادب فی المتحف العراقي، ص ۳۹۷؛ فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهریة، قسم

الادب، ج ۱، ص ۳۳۹؛ تاریخ نگارش‌های عربی، ج ۲ (شعر)، ص ۹۷.

۳. فهرس المخطوطات المصوّرة (معهد المخطوطات العربیة)، الجزء الاول (الادب)،

القسم الرابع، ص ۱۹۴ - ۱۹۶؛ زرکلی، الاعلام، ج ۱، ص ۲۱۲؛ معجم المؤلفین،

ج ۲، ص ۹۱.

۴. فؤاد سید، فهرست المخطوطات، ج ۲، ص ۸؛ زرکلی، الاعلام، ج ۹، ص ۱۹۷.

شده و علامت بلاغ دارد. حواشی اندکی دارد. ۳۷۴ صفحه، ۱۴ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دبلین ایرلند جنوبی، ش ۳۴۲۶، آربری، قائمه المخطوطات العربیة فی مکتبة تشتریتی، ج ۲، ص ۷۸؛ همو، فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبة تشتریتی، ترجمه محمود شاکر سعید، ج ۱، ص ۲۵۲.

(۱۰۱۶) العقد التلید فی اختصار الدرّ النضید (= المعید فی ادب المفید و المستفید)، (اخلاق - عربی)، از: عبدالباسط بن موسی بن محمد علموی دمشقی شافعی (۹۸۱ ق) گزیده‌ای است از الدرّ النضید فی آداب المفید و المستفید بدرالدین محمد بن رضی‌الدین غزی شافعی (م پس از ۹۳۲ ق) در فضیلت و آداب علم و عالم و معلم و متعلم و مفتی و مستفتی، شامل مقدمه و شش باب و خاتمه بدین تفصیل:

المقدمة: فی الامر بالاخلاص و الصدق و احضار النیة؛
الباب الاول: فی فضیلة الاشتغال بالعلم و تعلمه و تعلیمه و نشره و حضور مجالسه درسه فصل؛
الباب الثاني: فی اقسام العلم، در سه قسم؛
الباب الثالث: فی آداب المعلم و المتعلم، در سه نوع؛
الباب الرابع: فی آداب الفتوی و المفتی و المستفتی، در چهار نوع؛

الباب الخامس: فی شروط المناظرة و آدابها و آفاتها، در دو فصل؛
الباب السادس: فی الادب مع الکتب و ما یتعلق بتصحيحها و ضبطها و وضعها و حملها و شرائها و استعارتها و نسخها... شامل مسائل؛
الخاتمة: فی رقائق لطيفة مناسبة.

علموی این گزیده را العقد التلید فی اختصار الدرّ النضید، یا المعید فی ادب المفید و المستفید نامیده است. وی در آخر این رساله، شغل خود را واعظ جامع اموی معرفی کرده است. از دیگر آثار اوست: مختصر تنبیه الطالب و ارشاد الدارس فیما بدمشق من المدارس.

منابع: معجم المؤلفین، ج ۵، ص ۶۹ و ۷۰؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۷۳۵؛ فهرس المخطوطات العربیة المصورة الموجودة بمکتبة المخطوطات بجامعة الکویت، ج ۳، ص ۱۹۱.

آغاز: «الحمد لله نحمده و نستعینه و نستغفره و نؤمن به و نتوکل علیه و نسأله الخیر کله... اما بعد فهذه رسالة مختصرة جمعها العلامة شيخ الاسلام البدر محمد بن محمد بن محمد بن الرضى الغزى الشافعى طال بقاؤه فى فضيلة العلم و العالم... ملخصاً لها من مقدمة شرح المهذب لشيخ الاسلام المحيوى النووى و من غيرها من الكتب المعتمدة و سماها بالدر النضيد فى ادب المفيد و المستفيد و اختصرها كاتبها مسمىاً لها بالعقد التلید فى اختصار الدرّ النضيد»^۱.

انجام: «و اختتم لنا منك بخير و اصلح لنا شأننا كله... علقه مختصراً لنفسه ثم لمن شاء الله من بعده المفتقر... العلموى ثم الموقت الواعظ بالجامع الاموى».

نسخ؛ به خط مؤلف؛ قرن ۱۰ ق؛ عناوین به خط درشت؛ در حاشیه تصحیح شده است و حواشی دارد. در آخر نسخه صورت نامه‌ای از شیخ بکار زعبی به تاریخ دوشنبه ۷ جمادى الثانی ۱۱۰۳ درج شده است. ۱۱۶ صفحه، ۲۳ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دبلین ایرلند جنوبی، ش ۳۲۱۱، آربری، قائمه المخطوطات العربیة فی مکتبة تشتریتی، ج ۱، ص ۸۶؛ همو، فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبة تشتریتی، ترجمه محمود شاکر سعید، ج ۱، ص ۱۲۱.

(۱۰۱۷) المجرد من تهذيب الكمال (رجال - عربی)
از: شمس‌الدین محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز ذهبی شافعی (۷۴۸ ق)

الکمال فی معرفة الرجال، از تقی‌الدین عبدالغنی بن عبدالواحد مقدسی جماعیلی (۶۰۰ ق) درباره احوال رجال صحاح شش‌گانه اهل سنت و عده‌ای از ثقات متقدم است. این کتاب اصلی برای کتاب‌های بسیار قرار گرفته که در کشف الظنون (ج ۲، ص ۱۵۹) نام آن‌ها درج شده است؛ از جمله جمال‌الدین یوسف بن زکی مزی (۷۴۲ ق) آن را تهذیب نموده و تهذیب الکمال نامیده است. این کتاب نیز اصلی برای تألیفات بسیار دیگر شده؛ از جمله شمس‌الدین محمد ذهبی چهار اثر متأثر از کتاب مذکور نگاشته است:

۱ - تهذیب التهذیب؛ نسخه‌هایی از تهذیب در کتابخانه‌های

۱. در هامش نسخه آمده است: «او تسمى بالمعید فی ادب المفید و المستفید».

ذهبی در این کتاب، رجال کتب صحاح ستّه را در ده طبقه و در هر طبقه به ترتیب حروف الفبا آورده است. طبقات ده گانه عبارتند از: ۱- صحابه؛ ۲- قدماء التابعین؛ ۳- التابعین الذين تأخروا و متوسطهم؛ ۴- عصر الزهري؛ ۵- طبقة الاعمش و ابی حنیفه و ابن عون؛ ۶- طبقة الثوری و مالک؛ ۷- طبقة سفیان بن عیینه؛ ۸- طبقة الشافعی و عبدالرزاق و اقرانها؛ ۹- طبقة احمد بن حنبل و علی بن مدینی؛ ۱۰- طبقة البخاری و صغار شیوخ الائمة.

نسخه‌های شناخته شده از المجرد:

۱- نسخه شماره ۵۲۳ کتابخانه «علی پاشا» استانبول (ف ۷۹۵)، کتابت ۷۱۷ ق، مقابله شده با نسخه ذهبی در تاریخ مذکور؛ تصویری از این نسخه در «معهد المخطوطات بجامعة الدول العربية»، ش ۵۷۶ موجود است و به سبب افتادگی اوراق آغازین آن، در فهرس المخطوطات المصورة، فؤاد سید (تاریخ ج ۲، ص ۱۰) شناسایی دقیق نشده و به عنوان اسماء رجال تهذیب الكمال للمزی معرفی شده است.

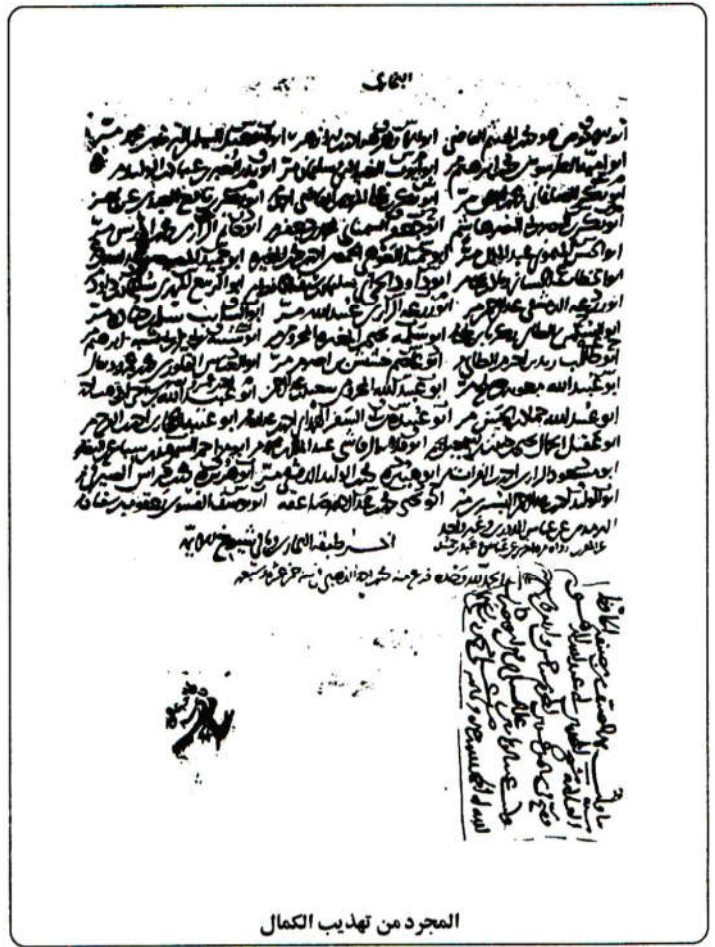
۲- نسخه شماره ۹۹۳۸ کتابخانه سلطنتی برلین، معرفی شده در فهرست المخطوطات العربية بالمکتبة الملكية فی برلین، ولیم الورد، ج ۹، ص ۳۹۲؛

۳- نسخه شماره ۱۰۳۲ کتابخانه «واتیکان» که تصویر معرفی شده حاضر از این نسخه اخذ گردیده است.

منابع: کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۵۰۹ و ۱۵۹۳؛ هدیه العارفين، ج ۲، ص ۱۵۴؛ مقدمه دکتر بشار عواد، معروف به «تهذیب الكمال»، ص ۵۳ - ۵۶؛ نجم عبدالرحمن خلف، استدرکات علی تاریخ التراث العربی لفؤاد سرگین فی علم الحدیث، ص ۴۲۸.

آغاز: «الحمد لله المتفرد بالبقاء المستقل بالعطاء المتطول بالنعماء المتفضل برحمته علی من اتقاه حق الاتقاء ... اما بعد فانی طالعت کتاب تهذیب الكمال فی اسماء الرجال وهم رجال الکتب الستة و ما انضم اليها».

۱. یوسف العث، فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية (التاریخ و ملحقاته)، ص ۲۱۵.
 ۲. فهرست المخطوطات (دارالکتب المصرية)، المجلد الاول (مصطلح الحدیث)، ص ۱۷۶.
 ۳. فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱، ص ۵۶ و ۵۷ و ۵۸ و ۲۹۹ و ۳۰۰ و ۳۴۵ و ۳۴۶ و ۳۴۷.
 ۴. هدیه العارفين، ج ۲، ص ۱۵۴.

المجرد من تهذیب الكمال

«دارالکتب الظاهرية» دمشق^۱، دارالکتب المصرية قاهره^۲ و «طوب قایی» استانبول نگه‌داری می‌شوند و چند نسخه عکسی از بخش‌های گوناگون آن در کتابخانه بزرگ آیه الله مرعشی نجفی (ره) موجودند.^۳ صفی‌الدین احمد بن عبدالله خزرجی ساعدی آن را تلخیص کرده و به نام خلاصه تهذیب تهذیب الكمال فی اسماء الرجال در مصر به چاپ رسیده است.

۲- الکاشف فی معرفة من له رواية فی الکتب الستة؛ نسخه‌ای به خط مؤلف، مورخ ۲۷ رمضان ۷۲۰ در کتابخانه «تیموریه» (رقم ۱۹۳۵ تاریخ) محفوظ است.

۳- المقتضب من تهذیب الكمال؛ شمس‌الدین سخاوی از این کتاب یاد کرده و گفته است: «و للذهبی اسماء من اخرج لهم اصحاب الکتب الستة فی توالیفهم سواها ممن لم يذكرهم فی الکاشف».^۴

۴- المجرد من تهذیب الكمال؛ کتاب حاضر را سبکی در الطبقات (ج ۹، ص ۱۰۵) و حاجی خلیفه در کشف الظنون (ج ۲، ص ۱۵۹۳) به عنوان المجرد فی رجال الکتب الستة یاد کرده‌اند.

سال نهم، شماره اول، شماره پیاپی ۳۱

انجام: «آخر طبقة البخارى و باقى شیوخ الائمه الحمد لله وحده فرغ منه محمد بن احمد الذهبى فى سنة خمس عشرة و سبعمائة».

نسخ؛ احتمالاً به خط مؤلف در ۷۱۵ق؛ در حاشیه تصحیح شده است و متن خط خوردگی دارد. رمزهای اسامی کتاب‌ها در بالای اسامی رجال با مرکب قرمز درج شده‌اند. در آخر نسخه یادداشت یکی از شاگردان مؤلف بدین عبارت آمده است: «تناولت هذا المصنّف من مصنّفه الحافظ العلامة شيخ المحدثين ابى عبدالله الذهبى وصحّ فى سادس و عشرين المحرم سنة خمس و اربعين و سبع مائة و كتب عبد الوهاب بن علا الشبلی (؟) الشافعى...»، در اول نسخه یادداشتی به تاریخ ۱۲۴۴ ق آمده است. ۱۳۴ صفحه، ۲۷ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «واتیکان»، رم، ایتالیا، ش ۱۰۳۲، فهرست المخطوطات العربية الاسلامية بمكتبة الفاتيكان، ليفى دلافيدا، ج ۱، ص ۱۲۲.

(۱۰۱۸) المعالجات البقراتية (= الكُنَاشُ^۱ فى الطب)، (طب - عربى)، از: ابوالحسن احمد بن محمد طيب طبرى (قرن ۴ ق)

احمد بن محمد ابوالحسن طبرى مانند على بن عباس مجوسى، شاگرد ابوماهر موسى بن يوسف بن سيار بود و مورد توجه خاص ركن الدوله از سلسله آل بويه (۳۲۰ - ۳۶۶ ق) قرار داشت. احتمال دارد مرگ او در ۳۷۵ ق روى داده باشد. درباره طبرى گفته‌اند: مطب‌دارى برجسته بود و تجربيات بسيار و افكارى بديع داشت. تعريفى كه از بيمارى‌هاى چشم به دست داده است كاملاً ناشناخته مانده، ولى جراحى نمى‌كرد. از جمله آثار طبى وى: رساله فى ذكر القارورة، علاج الاطفال، مقالة فى طب العين، كتاب الفصد و كُنَاشُ فى الطب كه به المعالجات البقراتية معروف است.

المعالجات البقراتية داراى تبويب خاصى است كه متفاوت با كتاب‌هاى طبى ديگر هم‌چون منصورى و قانون است؛ به قول ابن ابى‌اصيبه در كتاب عيون الانباء فى طبقات الاطباء - كه از همين كتاب نام برده و آن را از كتب جليل و نافع دانسته - عبارت از كُنَاشُ است مشتمل بر ده مقاله، هر مقاله ميبوّب بر ابواب عديده (بجز مقالة اول كه مفصل بر فصول است) در

ذكر علل و امراض، منطبق بر مسلك بقراط و تقسيمات آن‌ها از جنس به نوع، تا برسد به نوع الانواع و بيان طريقه مداوا و علاج على حده هر يك از امراض.

عناوين مقالات ده گانه عبارتند از:

المقالة الاولى: فى الفصول التى لا يستغنى الطبيب الذى ليس بفيلسوف عن معرفتها، شامل ۵۰ فصل؛
المقالة الثانية: فى الاعلال التى تحدث فى الاعضاء الباطنة

فأفوه صدى... فصا... أما... وأن لم يكن المزاج قد أخذ
والمزاج... فالغزوة بالمسوخ والعاقر...
الثور... الأسود مع زوب العنب...
ومن... الرطبة... والباردة...
للكوة... الخ... الخ... الخ...
أذا... الخ... الخ... الخ...
العنبر... الخ... الخ... الخ...
علاجه... الخ... الخ... الخ...
على... الخ... الخ... الخ...
بما... الخ... الخ... الخ...
الورد... الخ... الخ... الخ...
على... الخ... الخ... الخ...
اعلال... الخ... الخ... الخ...
ان شاء الله تعالى

تمت
المقالة السادسة
من الطبقات البقراتية
للمه...
المعروف...
المعالمات البقراتية

المعالجات البقراتية

من الرأس، در ۳۵ باب؛

المقالة الثالثة: فى الاعلال التى تحدث فى الاعضاء الباطنة

من الرأس، در ۴۳ باب؛

المقالة الرابعة: فى اعلال العين و ذكر طبقاتها و منافعها

و خلقتها و مداواتها، شامل ۵۴ باب؛^۲

۱. «كُنَاشُ» (به ضمّ اول و تشديد ثانى) اصل و بيخ را گویند كه از آن شاخ‌ها برآیند و فرع‌هاى متعدد از آن ناشى شوند و در اصطلاح اطباء، مجموعه‌اى است كه یادداشت‌ها و ملاحظات طبيب را دربردارد. بعضى «كُنَاشُ» را به فتح اول خوانده و آن را به معنای حار وى و جامع دانسته‌اند.

۲. مقاله رابعة المعالجات البقراتية همراه با فردوس الحكمة به وسيله «مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامى» در لندن به سال ۱۴۱۹ ق به چاپ رسیده است.

نسخ معرب، عناوین به خط درشت، بدون نام کاتب؛ شب پنجشنبه غزه محرم ۶۷۴؛ در حاشیه اندکی تصحیح و حواشی به چشم می خورد. در اول نسخه تملک ناصر رفول و در آخر آن یادداشتی از «رفول بن یوسف بن رفائیل» آمده است. ۳۴۱ صفحه، ۲۱ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دبلین، ایرلند جنوبی، ش ۳۹۹۴، آربری، قائمه المخطوطات العربية فی مکتبه تشستریتی، الجزء الرابع، ص ۸۳؛ فهرس المخطوطات العربية فی مکتبه تشستریتی، ترجمه محمود شاکر سعید، الجزء الاول، ص ۵۷۱.

(۱۰۱۹) [مسند ابن وهب] (حدیث - عربی)

از: ابومحمد عبدالله بن وهب بن مسلم فهري قرشي (۱۹۷ق)

ابن وهب، فقیه و محدث مالکی، در ۱۲۵ ق در مصر چشم به جهان گشود، در مدینه به خدمت مالک بن انس رسید و مدت بیست سال هم صحبت وی بود و از او فقه آموخت. وی از محضر فقیهان دیگری هم چون لیث بن سعد و ابن دینار نیز فقه آموخت. علاوه بر روایت از استادان یاد شده، او از محدثانی هم چون ابن جریج، ابن عیینه، ابن لهیعه، حمید بن زیاد، سفیان ثوری و عبدالرحمن بن زیاد افریقی نیز حدیث شنید. از جمله کسانی که از او حدیث شنیده اند، می توان ابن مدینی، ابومصعب زهری، ابوصالح کاتب اللیث، ربیع بن سلیمان مرادی، سحنون بن سعید، عبدالرحمن بن مهدی، محمد بن عبدالله بن عبدالحکیم، یحیی بن عبدالله بن بکیر، یحیی بن یحیی لیثی و برادرزاده اش احمد بن عبدالرحمن بن وهب را نام برد.

وی از نخستین کسانی بود که بین «حدثی» و «حدثنا» و بین «اخبرنا» و «حدثنا» فرق می نهاده و در روایت نحوه اخذ خود از شیوخ را با دقت بیان می کرده است. منابع بر کثیرالحدیث بودن او تأکید نموده و یادآور شده اند که وی یکصد هزار حدیث روایت کرده است. وی در قرائت نیز دستی داشت و قرائت «نافع» را به طریق «عرض» از او فرا گرفته بود.

۱. نک: فواد سزگین، تاریخ نگارش های عربی، ترجمه جهاننداری، ج ۳، ص ۴۳۵.
۲. فهرست نسخه های خطی کتابخانه مجلس، ج ۱، ص ۵۹ و ج ۲، ص ۳۰۸ و ج ۱۶، ص ۹۰.
۳. فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی، ج ۹، ص ۱۴۱ و ج ۱۳، ص ۲۲۹.
۴. فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۹، ص ۵۲۵-۵۳۰.

المقالة الخامسة: فی امراض الانف والاذنين، در ۳۴ باب؛
المقالة السادسة: فی اعلال الفم والسن واللهاة والعمور
والحلق والرقبة، در ۵۸ باب؛

المقالة السابعة: فی اعلال جلدة البدن، در ۶۰ باب؛
المقالة الثامنة: فی اعلال الصدر والرئة والغشاء
والحجاب و سائر آلات النفس والقلب وغلافه، در ۳۸ باب؛
المقالة التاسعة: فی وصف المعدة ووضعها وخلقها
واجناس اعلالها وعلاجات جميع ذلك، شامل ۵۲ باب؛
المقالة العاشرة: فی امراض الكبد والطحال والامعا و ذکر
خلقتها ووضعها ومنفعتها، شامل ۴۹ باب؛

نسخه های متعددی از این کتاب در کتابخانه های جهان شناسایی شده اند.^۱ برخی از نسخه های موجود در کتابخانه های ایران عبارتند از: کتابخانه «مجلس»، ش ۱۹۷ و ش ۳۰۸ و ۵۲۶۸؛ کتابخانه «ملی»، ش ۱۱۵۱ و ۳۲۷۵۷؛ کتابخانه «آستان قدس رضوی» ش ۵۲۱۸ و ۵۲۱۹ و ۵۱۵۰. منابع: الذریعه، ج ۱۸، ص ۱۴۱ و ۱۹۶/۲۱؛ ابن ابی اصیبعه، عیون الابهاء فی طبقات الاطباء، ج ۱، ص ۳۲۱؛ فواد سزگین، تاریخ نگارش های عربی، ترجمه جهاننداری، ج ۳، ص ۴۳۴-۴۳۶. فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ج ۱۹، ص ۵۲۵-۵۲۹؛ معجم المؤلفین، ج ۲، ص ۱۱۲؛ مخطوطات الطب فی المتحف العراقي، ص ۳۴۱؛ فهرست مخطوطات الطب الاسلامی فی مکتبات ترکیا، ص ۲۸۲ و ۲۸۳؛ فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية، (الطب و الصيدلة)، ج ۲، ص ۲۵۶.

تصویر حاضر، که از نسخه کتابخانه «چستریتی» اخذ شده، شامل مقالات رابعه و خامسه و سادسه است و فهرست ابواب هر مقاله در ابتدای آن آمده است.

آغاز نسخه: «المقالة الرابعة من الكتاش المعروف بالمعالجات البقراتية فی اعلال والعین و ذکر طبقاتها و منافعها و خلقها و مداواتها و هی اربعة و خمسون باباً الباب الاول نذكر فيه خلقة العين و نذكر الطبقات والرطوبات... الباب الاول فی خلقة العين و ذکر الطبقات والرطوبات و عددها نحن نذكر انواع الرمد و سائر اعلال العين».

انجام نسخه: «انقطاع الصوت حتى تنتهي الى ذكر اعلال الرئة و قسبة الرئة فنشرحه هناك شرحاً بليغاً ان شاء الله تعالى، تمت المقالة السادسة من الكتاش المعروف بالمعالجات البقراتية...».

آثار تألیفی ابن وهب - یاد شده در منابع گوناگون - عبارتند از: الجامع فی الحدیث^۱ که بخشی از آن بر روی پایروس باقی مانده و داوید ویل این نسخه را در سال‌های ۱۹۳۹ - ۱۹۴۸ م با برخی حواشی در قاهره به چاپ رسانده است.^۲ الجامع مشتمل بر این مباحث است: کتاب انساب، کتاب سکوت، کتاب خاتم، احادیث مربوط به جنگ حنین و دعایی از ابن عباس؛ المجالسات عن مالک^۳؛ موطأ کبیر؛ موطأ صغیر؛ احوال القیامة؛ تفسیر القرآن^۴؛ نسخه‌ای که مشتمل بر احادیث ابن وهب به روایت ابوصالح عبدالله بن صالح است و در «دارالکتب» مصر موجود می‌باشد؛ تفسیر غریب الموطأ؛ کتاب القدر که در عربستان به چاپ رسیده است؛ المغازی؛ لاهام و لاصفر؛ البیعة؛ الردة.

هم‌چنین کتابی از ابن بشکوال در دست است که در آن از استادانی یاد شده که ابن وهب از آنان روایت کرده و نسخه خطی آن در یک کتابخانه شخصی در رباط دیده شده است. کتاب حاضر، که نسخه اصلی آن در کتابخانه «چستریتی» محفوظ است، در فهرست مکتبه مذکور به‌عنوان الجامع فی الحدیث از ابن وهب معرفی شده است.^۵ در ابتدای این نسخه درج شده: «هذا الجزء لعل من موطأ الامام ابن وهب تلمیذ الامام مالک». هم‌چنین به خط قدیمی‌تر ثبت شده است: «هذا جزء لطیف من کتب الاحادیث الحسان اسکن الله مؤلفه اعلا الجنان انه رؤف منان امین».

در فهرست «دارالکتب ظاهریه» نسخه‌ای از کتابی به‌عنوان مسند ابن وهب معرفی شده که ویژگی‌های کتاب حاضر را دارد و گویا بخش دیگری از همین کتاب است. در فهرست مذکور آمده است: «الجزء الثامن من بقية المسند وفي الجزء من كتاب الرضا والجهاد والعلم والفرائض والحج وكتاب الجهاد أيضاً رواية محمد بن عبدالله بن عبدالحکم المصري و بحر بن نصر بن سابق الخولاني و سماع لصاحبه علي ابن ابراهيم بن احمد الراماني نسخة عتيقة من القرن الرابع».^۶ در نسخه حاضر، که شامل کتاب الاطعمة، کتاب الاشربة، کتاب المناسک، کتاب الزکاة، کتاب الصلاة، کتاب النکاح، کتاب الصوم، کتاب القسامة و العقول و الديات است، راویان از ابن وهب دو نفرند: ۱ - ابو عبدالله بحر بن نصر بن سابق خولانی؛ ۲ - محمد بن عبدالله بن عبدالحکم مصری. نحوه روایت آنان و روایت ابن وهب از مشایخش بدین نحو است:

و ابن طلحة فقد جاز طلاقه و ان اعقب فقد جاز عناقته
 ابن محمد بن وهب قال اخبرني ابن لهيعة وابن سرجان
 عن عبد الرحمن بن اعرج عن ابي هريرة ان رسول الله صلى الله عليه
 و سلم خرج من المدينة و عنته ابنة المراء و خالها
 ابن محمد بن وهب قال اخبرني ابن لهيعة عن
 عبد الله بن هبيرة عن ابن زبير القافعي عن علي بن ابي طالب عن رسول الله صلى الله عليه
 و سلم من كتاب الصور
 حده اخبر قال قرئ علي ابن وهب اخبرك مالك وعنه عن
 حماد الطويل عن ابن زبير قال سافرنا مع رسول الله صلى الله عليه و سلم
 رمضان فارتجت الصائم على المعطر ولا المعطر على الصائم
 حده اخبر قال قرئ علي ابن وهب اخبرك عمرو بن العاص
 عن ابن زبير عن ابي عبيد بن جراح قال قال رسول الله صلى الله عليه و سلم
 فلو افضل قال انشر عن رسول الله صلى الله عليه و سلم خبنا
 فقال رسول الله صلى الله عليه و سلم من كان له فضل قلبه صم
 حده اخبر قال قرئ علي ابن وهب اخبرك عمرو بن العاص
 عن ابي اسود عن عمرو بن ابي هريرة عن ابي هريرة عن حمزة بن عمرو
 انه قال بر رسول الله اجدي قوة علي الصائم في السفر

مسند ابن وهب

حدَّثنا بحر انا ابن وهب، قال: حدَّثني مالك بن انس ...؛ حدَّثنا بحر انا ابن وهب، قال: اخبرني ابن لهيعة، قال: اخبرني ...؛ حدَّثنا بحر قال: قرء علي ابن وهب اخبرني يونس بن زيد ...؛ اخبرنا محمد انا ابن وهب، قال: اخبرني يحيى بن أيوب ...

۱. كشف الظنون، ج ۱، ص ۵۷۶؛ مخطوطات الحدیث النبوی الشریف و علومه فی دار صدام للمخطوطات، ص ۱۰۳، ردیف ۲۳۲ تصویر از نسخه قدیمی محفوظ در دارالکتب مصر.
۲. این کتاب اخیراً نیز با تصحیح دکتر مصطفی حسن حسین محمد ابوخیبر در دو جلد به وسیله انتشارات «دار ابن الجوزی» به سال ۱۴۱۶ ق در عربستان به چاپ رسیده است. محقق از نسخه ش ۲۲۰۱ دارالکتب مصر - کتابت قرن سوم هجری - استفاده نموده است.
۳. ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۴۲۸.
۴. معجم المؤلفین، ج ۶، ص ۱۶۲؛ كشف الظنون، ج ۱، ص ۴۴۰؛ تعلی در الكشف و البیان از تفسیر ابن وهب یاد کرده است.
۵. به یقین رساله حاضر غیر از الجامع فی الحدیث است. سبک و سیاق این رساله با کتاب مذکور متفاوت است. عناوین کتاب‌های الجامع عبارتند از: کتاب النسب، کتاب الاسماء، کتاب البر و العتق، کتاب الضمت، کتاب الغیبة، کتاب الطیرة و العدوی و الهام و الصفر و القول، کتاب التفسیر.
۶. یاسین محمد سؤاس، فهرس مجامع المدرسة المعریة فی دارالکتب الظاهریة بدمشق، ص ۲۱۱.

ش ۳۴۹۷، آربری، قائمة المخطوطات العربية في مكتبة تشتریتی، ج ۲، ص ۱۱۱ (معرفی شده به نام الجامع فی الحدیث)؛ همو، فهرس المخطوطات العربية فی مكتبة تشتریتی، ترجمة محمود شاکر سعید، ج ۱، ص ۲۹۷.

(۱۰۲۰) الدلائل الباهرة فی المسائل الظاهرة، (کلام - عربی) از: قاضی شمس‌الدین جعفر بن احمد بهلولی سناعی زیدی (۵۷۳ق)

مؤلف از اهالی سناع واقع در جنوب صنعای یمن، فقیه، محدث، متکلم و ادیب زیدی بوده، صاحب تألیفات بسیار است که بیش از چهل کتاب از او در مؤلفات الزیدیه معرفی شده؛^۲ از جمله: ابانة المناهج فی نصیحة الخوارج، ابحار العدة، الاربعون الحدیث الجعفریة، ارکان القواعد، البالغة، تحکیم الانصاف، تقویم المائل و تعلیم الجاهل، تیسیر المطالب من امالی ابی طالب، حدائق الازهار فی مستحسن الاجوبة و الاخبار، خلاصة الفوائد، الداغ للباطل، ذم الاهواء و الوهم، الرسالة الجامعة، الرسالة الفاتحة، الرسالة القاهرة، الرسالة الناصحة، شرح قصيدة صاحب بن عبّاد، شرح نکت العبادات، شهادة الاجماع، الصامته الوفیة، العمدة، الفاضل المحیط، قواعد التقویم، المؤاخاة، المسألة الشافیة، المسألة النافعة، المسألة الوافیة، المسائل الالهیة، المسائل الرفاعة، المسائل الفاسمیة، المسائل القاطعة، المسائل الکوفیة، المسائل المرضاویة، المسائل المسکنة، المسائل المطرفیة، المسائل المهدویة، المسائل النبویة، المسائل الهادویة، المسائل الهدویة فی مذهب الزیدیه، المصافاة، المطیعة السامعة، مقاوِد الانصاف، منهاج السلامة، نظام الفوائد و تقرب المراد للرائد، التقص علی صاحب المحیط، نکت العبادات و جمل الزیادات، الواقعة بالتنبیہ بشبهات التمویه.

نسخه‌های خطی برخی از کتاب‌های مذکور در مكتبة «جامع کبیر» صنعاء در یمن محفوظ هستند.^۳

الدلائل الباهرة رساله‌ای کلامی است شامل مسائل ده گانه و برخی از مسائل، دارای فصول متعدد. مؤلف در اواخر این رساله فهرستی از تألیفاتش ارائه کرده است. نام رساله حاضر در فهرست مخطوطات مكتبة الجامع الکبیر و مؤلفات الزیدیه، الدلائل الباهرة فی المسائل الظاهرة درج شده، ولی در طاووس

در بین روایات این رساله، روایت‌هایی از امام علی علیه السلام به چشم می‌خورند و نیز در کتاب «الصلوة» آن چند روایت درباره جمع بین الصلاتین آمده است؛ از جمله: «حدثنا بحر، قال: قرئ علی ابن وهب، اخبرنی عمرو بن الحرث و غیره عن ابی بکر بن المنکدر عن علی بن حسین أنّ رسول الله - صلی الله علیه - كان اذا اراد السفر يوماً جمع بین الظهر والعصر و اذا اراد السفر لیلة جمع بین المغرب والعشاء.»

منابع: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۹۱ - ۹۳؛ معجم المؤلفین، ج ۶، ص ۱۶۲؛ زرکلی، الاعلام، ج ۴، ص ۱۴۴؛ ابن ندیم، الفهرست، ص ۲۹۵؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۴۴۰ و ۵۷۶؛ ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۴۲۸؛ فهرس المخطوطات العربية المصوّرة الموجودة بمكتبة المخطوطات بجامعة الكويت، ج ۲، ص ۱۸؛ مقدّمه دکتر مصطفی حسن حسین محمد ابوالخیر بر تصحیح و تحقیق الجامع فی الحدیث؛ دلیل مؤلفات الحدیث الشریف المطبوعه، ج ۱، ص ۳۸۰ و ج ۲، ص ۵۶۱.

نسخه حاضر شامل کتاب الاطعمه تا کتاب الدیات است. آغاز نسخه: بسمله «اخبرنا محمدانا ابن وهب قال اخبرنی یحیی بن آیوب عن ابی صخر المدنی عن ابی معویة البجلی عن ابی الصهباء البکری قال قام ابن الکوّا الی علی بن ابی طالب علیه السلام و هو علی المنبر فقال انی و طئت علی دجاجة میتة فخرجت منها بیضة اکلها قال علی لا.»

انجام نسخه: «فقال عمرو بن العاص او غیر ذلك یا امیرالمؤمنین قال و ما هو قال او یرضیه قال او ذلك کتاب القراص.»

نسخ؛ بدون نام کاتب و بدون تاریخ کتابت (گویا از سده چهارم هجری)؛^۱ عناوین به خط درشت؛ در آخر نسخه یادداشت سماع دارد: «سمع من اول کتاب الی هنا من الشیخ الامام اصل الائمه ابی منصور بن ابی ... الهجیری فقرأه صاحبه الحسین بن محمد العلوی الطبری الشیخ الامام ابوسعید نصر الخولانی و الشیخ ابوالفتح احمد بن ابی بکر الطوسی و صح سماعهم فی سنه ثلاث عشرة ...؟». در اول نسخه یادداشت‌هایی پراکنده از جمله چهار بیت عربی از ابی سلیمان خطابی بستی و شرح حال ابن وهب به خط عبدالقادر بن احمد مشهور به ابن بدران سعدی دومانی دمشقی درج شده‌اند. ۱۲۸ صفحه، ۱۶ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دبلین ایرلند جنوبی،

۱. در فهرست آربری، این کتاب از قرن سوم هجری دانسته شده است.

۲. مؤلفات الزیدیه، ج ۳، ص ۲۸۹.

۳. فهرست مخطوطات مكتبة الجامع الکبیر صنعاء، ج ۴، ص ۱۹۷۶.

یعنی به عنوان الدلائل الباهرة فی المسائل الطاهرة آمده است.

مسائل ده گانه کتاب عبارتند از:

المسألة الاولى: ما ظهر من مخالفة الله سبحانه بين عباده في صور الخلقه ...؛

المسألة الثانية: في مفاصلة الله سبحانه بين عباده في الارزاق والنعم وأن المساواة في ذلك لا يجب عليه؛

المسألة الثالثة: أنه سبحانه مرید لجميع ما فعله من ذلك وقاصد معتمداً لفعله غير ساه عنه ولا غلط فيه؛

المسألة الرابعة: أن جميع افعاله تعالى حکمة و صواب سواء كانت فيما يحبّه الناس او مما يكرهوه؛

المسألة الخامسة: أنه تعالى قد امتحن كثيراً من عباده بالنقائص في النفوس والاموال والاولاد ...؛

المسألة السادسة: أنه تعالى يعوّض كلّ من امتحنه بشيء من ذلك في الآخرة باعواض عظيمة ...؛

المسألة السابعة: أنه تعالى رازق لعصاة خلقه كما أنه رازق للمطيع من بريته ...؛

المسألة الثامنة: في حسنات العباد؛

المسألة التاسعة: في نزول القرآن الكريم؛

المسألة العاشرة: في المتولّدات من افعال العباد.

منابع: معجم المؤلفين، ج ۳، ص ۱۳۲؛ مؤلفات الزيدية، ج ۱، ص ۴۷۱؛ طاووس يعانی، ص ۴۲۸.

آغاز: «اما بعد فالحمد لله على ما منّ به من جزيل النعماء و نثني عليه سبحانه بما يستحقّه من محامد الصفات والاسماء و نسأله ان يصلى على نبيّه محمد اكرم انبيائه الكرماء و الشجرة الطيبة التي اصلها ثابت و فرعها في السماء».

انجام: «و اتبع ما يوحى اليك و اصبر حتى يحكم الله و هو خير الحاكمين و سلام على المرسلين ... تمت الباهرة بعون الله و نصره ... فصل اجمعت الزيدية على أن جميع الاجسام بالضرورية فعل الله سبحانه لا فاعل لها غيره ... اولئك الذين هداهم الله و اولئك هم اولوالالباب، تمّ ذلك و صلى الله على رسوله سيّدنا محمد و آله و سلم ... يتلوا ذلك مقاود الانصاف في مسائل الخلاف...».

نسخ؛ بدون نام كاتب و بى تاريخ، سده هفتم يا هشتم هجرى؛ در حاشيه تصحيح و در متن خط خوردگى هاى اندكى مشاهده مى شوند؛ پس از اتمام كتاب، مسأله اى كلامى به عنوان «فصل» طرح شده كه در انجام كتاب ذكر

و در این مسئله گفتند و بگویند که بعضی از اصحاب ما می فرمایند که...

و در این مسئله گفتند که بعضی از اصحاب ما می فرمایند که...

و در این مسئله گفتند که بعضی از اصحاب ما می فرمایند که...

و در این مسئله گفتند که بعضی از اصحاب ما می فرمایند که...

نواب قضاء حوائج الاخوان

شد. نام کتاب و مؤلف در صفحه عنوان به خط درشت ثبت شده اند. در اول نسخه دعایی در حق علی بن یحیی بن محمد بن خط وی درج شده است. اصل این رساله ضمن مجموعه ای است در برگ های ۱۰۶ تا ۱۷۰. ۱۳۰ صفحه، ۱۶ سطر.

نسخه اصل: «مکتبه جامع کبیر» صنعاء یمن، ش ۶۴۷، فهرست مخطوطات مکتبه الجامع الکبیر صنعاء، ج ۲، ص ۶۱۸.

(۱۰۲۲) نواب قضاء حوائج الاخوان و ماجاء فی اغاثة اللهفان، (حدیث - عربی)، از: ابوالغنائم محمد بن علی بن میمون، أبی نرسی کوفی (۵۱۰ق)

محدث، حافظ و مقرئ کوفی، که به سبب جودت قرائت ملقب به «أبی» گشت، در ۴۲۴ ق چشم به جهان گشود و نزد

۱. در فهرست «جامع کبیر» کتابت نسخه در قرن هشتم هجرى دانسته شده است؛ در طاووس یمانی کتابت نسخه ۶۲۳ ق درج شده است؛ هم چنین در برگه ای که همراه با نسخه عکسی است، به قرینه رساله مقاود الانصاف که همراه با رساله حاضر در یک مجموعه قرار دارند، سال کتابت ۶۲۳ ق ثبت شده است.

مسأله موجب اشتباه برخی از فهرست‌نگاران و محققان شده است؛ از جمله در فهرست کتابخانه ملی پاریس، مؤلف رساله محیی‌الدین ابن عربی دانسته شده و عثمان یحیی نیز در مؤلفات ابن عربی، این رساله را ضمن آثار محیی‌الدین ابن عربی معرفی نموده و افزوده که نام دیگر آن رساله وعظ است.

این رساله را انتشارات «دارالبشائر الاسلامیه» در بیروت به سال ۱۴۱۴ ق، جزو سلسله الاجزاء الحدیثیه، با تحقیق دکتر عامر حسن صبری در ۱۱۲ صفحه به چاپ رسانده است.

منابع: سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹۵، ص ۲۷۴ - ۲۷۶؛ فؤاد سید، فهرست المخطوطات، ج ۱، ص ۱۹۹؛ دی سیلان، فهرست المخطوطات العربیه، المكتبة الوطنیه باریس، ص ۳۱۶، ش ۱۹۶۶؛ عثمان یحیی، مؤلفات ابن عربی، ترجمه احمد محمد طیب: ص ۲۶۴، رقم عربی ۲۱۰، رقم فرانسوی ۷۸۵؛ فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهریه، التصوف، ج ۱، ص ۳۵۲ - ۳۵۳؛ معجم المؤلفین، ج ۱۱، ص ۶۶؛ مقدمه دکتر عامر حسن صبری بر تحقیق رساله ثواب قضاء حوائج الاخوان ...

آغاز: بسمله «قال الفقیر محمد بن علی بن العربی الحاتمی الطایبی الاندلسی و اخبرنا الشیخ ابوالغنائم محمد بن علی بن میمون النرسی قراءة علیه أخبرنا ابوالحسن محمد بن اسحق بن محمد المعدل قراءة علیه أخبرنا ابوالقاسم ... سمعنا رسول الله ﷺ يقول من مشى في حاجة اخيه المسلم حتى يتمها له اظله الله عز وجل بخمسة آلاف ملك يدعون له و يصلون عليه ...»

انجام: «اخبارنا الحسين بن محمد بن الحسين الدهقان انبأنا احمد بن علی الجعفری قال أنشدنا ابواحمد عبیدالله بن ابی قتیبة الغنوی:

ذهب الوفا وقد تعقَى رسمه

و تضرمت في الحَبِّ كل وثائق

و تقطعت سُبُل المكارم و انطوت

نفس الصلاح علی ضمیر فاسق

كَلَّ يُعيرك وده بتخلص

فاذا امتحت و جدت فعل مماذق

من لم يصلك بماله و بجاهه

فی النابثات فليته فی حالق^۱.

مشایخ بسیاری حدیث شنید؛ از جمله: محمد بن علی علوی، محمد بن عطار، محمد بن اسحاق، ابواسحاق برمکی، ابوالقاسم تنوخی، ابوطیب طبری، ابومنصور بن سواق، عبدالعزیز بن بندار شیرازی، ابوالحسن احمد بن محمد زعفرانی و احمد بن محمد قفرجل.

جمع کثیری از وی روایت کرده‌اند؛ از جمله: فقیه نصر بن ابراهیم مقدسی، ابن ناصر، سلفی، معالی بن ابی‌بکر کتال، مسلم بن ثابت و محمد بن حیدرة الحسینی.

وی آثار چندی داشته است؛ از جمله: مشبه الاسماء؛ غرائب الاسانید؛ انس العاقل و مهمترین اثر حدیثی وی معجم الشیوخ است.

شرح حال نرسی در کتاب‌های تاریخ و تراجم مسطور است؛ از جمله در: المنتظم، ج ۹، ص ۱۸۹؛ تاریخ الاسلام، ج ۴، ص ۱۹۸؛ تذکره الحفاظ، ج ۴، ص ۱۲۶۰ - ۱۲۶۲؛ النجوم الزاهرة، ج ۵، ص ۲۱۲؛ طبقات الحفاظ، ص ۴۵؛ شذرات الذهب، ج ۴، ص ۲۹؛ هدیة العارفين، ج ۲، ص ۸۳؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۱۹، ص ۲۷۴ - ۲۷۶.

رساله حاضر جزء مختصری است در جمع احادیث مربوط به ثواب «قضاء حوائج اخوان» و آنچه در ثواب «اغاثة لهفان» وارد شده است. نرسی این جزء را گردآورده و از مشایخ خود روایت نموده و چند تن جزء مذکور را از وی روایت کرده‌اند از جمله: ابوالعلا محمد بن جعفر بن عقیل بصری و ابوالفضل عبدالمحسن بن تریک بن عبدالمحسن و قاضی القضاة ابی صالح نصر بن عبدالرزاق جیلی و سید تاج الدین ابی الحسن علی بن احمد حسینی غرافی که نامشان در صفحه عنوان نسخه درج شده است. شرح حال افراد مذکور در کتب تراجم آمده است.

رساله فصل‌بندی خاصی ندارد، روایات را با «حدثنا» یا «اخبارنا» شروع می‌کند، احادیث را مسند می‌آورد و در پایان، چند بیت شعر مناسب با موضوع رساله آورده است.

قدیمی‌ترین نسخه شناخته شده از این رساله در کتابخانه «چستر بیٹی» محفوظ است و تصویر حاضر از نسخه مذکور اخذ شده است. مقابله و تصحیح این نسخه را عارف مشهور، محیی‌الدین ابن عربی، در ۱۸ رمضان ۶۲۵ در رباط نسوان به پایان رسانده است. نسخه‌های دیگری که از این رساله شناخته شده‌اند نوعاً از روی نسخه محیی‌الدین استنساخ شده‌اند و این

۱. تصویر نسخه خوانا نیست. ابیات مزبور با دقت بسیار بدین نحو قرانت شدند که خالی از اشکال نیستند. در نسخه چاپی نیز به همین صورت آمده‌اند.

نسخ، بدون نام کاتب و بی تاریخ؛ مقابله با نسخه اصل به دست محمد بن علی بن العربی الاندلسی الحامی الطایمی، در ۱۸ رمضان ۶۲۵ در رباط نسوان به اتمام رسیده است. در صفحه عنوان نام رساله و مؤلف و راویان رساله از مؤلف درج شده و در ابتدای نسخه دعای «نکاح» نقل شده است. عناوین به خط درشت؛ در حاشیه تصحیح شده است و علامت بلاغ دارد. در آخر نسخه سماع‌های متعددی وجود دارند که این رساله را از مشایخ اخذ نموده‌اند؛ از جمله: سماع بر سید تاج الدین ابی الحسین علی بن ابی العباس احمد بن عبدالمحسن حسینی غزافی که او از عمادالدین ابی صالح نصر بن عبدالرزاق جیلی شنیده و جیلی نیز از ابی الفضل عبدالحسن بن تریک و او از مؤلف اخذ کرده است و سماعی به تاریخ دوشنبه ۱۱ شوال ۶۸۷ و سماعی دیگر به تاریخ پنجشنبه ۱۱ شوال ۷۳۹. در پایان نسخه قطعه‌ای از صلواتیه که در صلوات بر پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم انشا شده، آمده است. ۱۸ صفحه، ۲۵ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستربیتی»، دبلین ایرلند جنوبی، ش ۳۴۹۰، آربری، قائمه المخطوطات العربیه فی مکتبه تشتریتی، ج ۲، ص ۱۰۶؛ همو، فهرس المخطوطات العربیه فی مکتبه تشتریتی، ترجمه محمود شاکر سعید، ج ۱، ص ۲۹۰.

(۱۰۲۳) الدر المصون فی علوم الکتاب المکنون (= اعراب القرآن)، (علوم قرآن - عربی)، از: شهاب الدین ابوالعباس احمد بن یوسف بن عبدالدائم سمین حلبی شافعی (۷۵۶ ق)

دانشمند، ادیب و مفسر شهیر سده هشتم هجری، احمد بن یوسف، مشهور به «سمین»، صاحب تألیفاتی در تفسیر و ادبیات عرب، از جمله: تفسیر القرآن در ۲۰ جلد، الدر المصون در اعراب القرآن؛ شرح تسهیل الفوائد و تکمیل المقاصد لابن مالک فی النحو، شرح الشاطبیه فی القراءات موسوم به «العقد النضید فی شرح القصید»؛ القول الوجیز فی احکام الکتاب العزیز؛ عمده الحفظ فی تفسیر اشرف الالفاظ؛ المعرب.

الدر المصون فی علوم الکتاب المکنون مهم‌ترین اثر سمین است که خود درباره‌اش می‌گوید: «و هذا التصنیف فی الحقیقه نتیجه عمری و ذخیره دهری». این کتاب از برجسته‌ترین

کتاب‌هایی است که در اعراب قرآن نگاشته شده؛ چنان‌که در کشف الظنون آمده: «و الدر المصون اجل ما صنّف فی هذا الباب» و به گفته مؤلفش: «فانه لب کلام اهل هذه العلوم». از این کتاب به نام‌های متفاوت یاد شده است؛ از جمله در کشف الظنون، (ج ۱، ص ۱۲۲) و هدیه العارفين، (ج ۱، ص ۱۱۱)، «الدر المصون فی علم الکتاب المکنون» ثبت گشته و در اعلام زرکلی (ج ۱، ص ۲۷۴) و الدرر الکامنه (ج ۱، ص ۳۶۰) به عنوان «الدر المصون» درج شده و در طبقات المفسرین (ج ۱، ص ۱۰۰) «اعراب القرآن» نامیده شده و در بسیاری از منابع از جمله در مقدمه خود مؤلف «الدر المصون فی علوم الکتاب المکنون» خوانده شده و به همین نام به چاپ رسیده است.

برخی از ویژگی‌های این کتاب:

- ۱ - جامع نظرات علمای گوناگون در اعراب آیات است مؤلف آراء قوی و ضعیف را با ادله آنها آورده است.
- ۲ - سرشار از بحث‌های نحوی است و در مناسبت‌های گوناگون به طور مفصل به بحث‌های نحوی و نظرات علمای نحو اشاره کرده است.
- ۳ - مشحون از مباحث لغوی است و به اصل و اشتقاق مفردات لغات و کلمات قرآن اشاره کرده و از این حیث در حد مفردات القرآن راغب، دارای اهمیت است.
- ۴ - قراءات قرآنی، اعم از شاذ و متواتر، و اصحاب قرائات را معرفی نموده است.

۵ - مؤلف از منابع متعددی بهره برده و از این رو، نصوصی در کتاب درج شده که اصل آنها از بین رفته و فقط آنچه سمین در این کتاب از آنها نقل نموده، باقی مانده است.

۶ - کتاب مشحون از شواهد عربی است. مؤلف در جای‌های گوناگون به شواهد شعری استشهاد کرده و به لحاظ وسعت اطلاعی که داشته، در برخی موارد شواهد نادری آورده که در منابع دیگر یافت نمی‌شوند. علاوه بر این به شواهد قرآنی و احادیث نبوی نیز استشهاد کرده است.

۷ - به مباحث بلاغی نیز در موارد بسیار اشاره نموده است.

۸ - در خلال بیان اعراب آیات، به جنبه‌ای از تفسیر آیات و اقوال مفسرین نیز التفات کرده است.

درباره زمان تألیف الدر المصون، در طبقات المفسرین (ج ۱، ص ۱۰۰) و الدرر الکامنه (ج ۱، ص ۳۶۰) آمده است: سمین این

اول نسخه چند مهر بیضوی و کروی کوچک و بزرگ از جمله از حسین بن مظفر علی حسینی حک شده است. در صفحه عنوان آمده است: الثاني من الدر الثمین. ۵۲۰ صفحه، ۲۳ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دبلین ایرلند جنوبی، ش ۳۷۰۱، آربری، قائمة المخطوطات العربية فی مکتبة تشریتی، ج ۳، ص ۸۹؛ همو، فهرس المخطوطات العربية فی مکتبة تشریتی، ترجمة محمود شاکر سعید، ج ۱، ص ۴۲۴.

(۱۰۲۵) خلاصة الافکار (اصول فقه منظوم - عربی)

از: آقا میر ابوالحسن موسوی فالی (سده ۱۳ ق)
ناظم از علمای منطقه لارستان و مشهور به «آقا میر» بوده؛ منظومه‌ای در اصول فقه سروده که مراتب علمی و فضل وی از آن مشهود است. وی در این منظومه، بحث «استصحاب» از زبدة الاصول شیخ بهائی را در قالب قریب دویست بیت عربی به شعر درآورده است. ناظم در اوایل نظم، به نام خود و نام منظومه تصریح می‌کند:
«و بعد فالعبد الاثیم المرتهن

الرضوی الموسوی ابوالحسن
يقول هاؤم احفظوا کتابیه
لزبدة الاصول نظماً حاویه
سمّيته خلاصة الافکار
اوضحت فيه غامض الاسرار»
آغاز:

«احمد من علمنا البیانا
ملهم شکراً اطلق اللسانا
مصلياً على النبي العربي
وآله لاسيما نفس النبي ...
من الادلة لدى الاصحاب
ما هو معروف بالاستصحاب»
انجام:

«و الحمد لله على الهداية
فی خاتم الامور و البداية

کتاب را در زمان حیات استادش، ابی‌حیان، تألیف نموده و در اواسط رجب ۷۳۱ به اتمام رسانده است.

نسخه‌های خطی بسیاری از این کتاب در کتابخانه‌های عالم یافت می‌شوند؛ از جمله نسخه‌ای به خط مؤلف در کتابخانه «شهید علی پاشا» در ترکیه، ش ۱۱۶ تا ۱۱۹ نگاهداری می‌شود. در الفهرس الشامل للتراث، بیش از یکصد نسخه خطی از الدر المصون معرفی شده‌اند.

عبدالرحمن بن عمر تواتی (زنده در ۱۱۷۲ ق) مختصر الدر المصون را نگاشته و نسخه‌ای از آن در کتابخانه «ملی پاریس»، ش ۵۳۹۶ نگاهداری می‌شود.^۱

الدر المصون با تصحیح و تحقیق دکتر احمد محمد خراط، در هفت جلد به وسیله انتشارات «دارالقلم» دمشق به سال ۱۴۰۶ ق منتشر شده و بار دیگر در بیروت به سال ۱۴۱۴ ق به وسیله انتشارات «دارالکتب العلمیه»، با تحقیق و تعلیق علی محمد معوض، عادل احمد عبدالموجود، دکتر جاد مخلوف جاد و دکتر زکریا عبدالمجید نوتی و با مقدمه و تقریر دکتر احمد محمد صیره در هفت جلد، به قطع وزیری بزرگ به چاپ رسیده است.

منابع: معجم المؤلفین، ج ۲، ص ۲۱۱؛ کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۲۲؛ الفهرس الشامل للتراث العربي الاسلامی المخطوط (علوم القرآن، مخطوطات التفسیر و علومه)، ج ۱، ص ۴۱۱ - ۴۱۶؛ فهرس المخطوطات العربية المحفوظة فی مکتبة الاسد الوطنية، ج ۵، ص ۱۱۶ - ۱۲۲؛ فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية (علوم قرآن)، ج ۲، ص ۱۲۵ - ۱۳۰.

نسخه حاضر از آیه ۲۵۳ سوره مبارکه «بقره» تا آیه ۱۳۵ سوره مبارکه «نساء» را شامل است.

آغاز نسخه: بسمله «قوله تعالى تلك آيات الله مبتدأ وخبر و نتلوها فيه قولان احدهما ان تكون حالاً و العامل فيها معنى الاشارة و الثاني ان تكون مستأنفة فلا محل لها من الاعراب و يجوز غير ذلك».

انجام نسخه: «قوله و ان تلوا قرأ ابن عامر و حمزة تلوا بلام مضمومة و واو ساكنة و الباقون بلام ساكنة و اوین بعدها اولاهما مضمومة ... و هو ان لام الكلمة قد حذفت اولاً كما قررته فصار وزنه تفعوا بحذف اللام ثم حذف العين ثانياً فصار وزنه».

نسخ؛ بدون نام کاتب و بی تاریخ؛ سده هشتم هجری؛ در

۱. الفهرس الشامل للتراث العربي الاسلامی المخطوط (علوم القرآن، مخطوطات التفسیر و علومه)، ج ۲، ص ۷۶۷.

صلّ علی الخاتم للنبوّة

ثمّ علی المخصوص بالاخوّة

ثمّ علی الائمّة الهداة

السادة القادة والولاة»

و خاتمه در وجوب عمل و تمسک به مذهب ائمه
اثنی عشر علیهم السلام است.

در خاتمه این بخش از کتاب، مطالب مهمی در اثبات
حقانیت شیعه آمده که برخی از آنها به زبان فارسی هستند:

نسخ؛ هاشم بن حاج سید حسین موسوی فالی؛ ۲۸
ذی حجه ۱۳۰۹؛ در حاشیه تصحیح شده و دارای
حواشی اندکی است. در اول نسخه یادداشتی از سید
محمد تقی فالی درباره ناظم و منظومه حاضر درج
شده است. در آخر نسخه یادداشت‌های پراکنده‌ای
درج شده است، از جمله قصیده‌ای عربی درباره امام
رضا علیه السلام با مطلع

«فيا حبذا من طوس اذ كان مودعاً

بها حجة الرحمن في الخلق يسع»

صفحات نسخه تصویری حاضر در صحافی جا به جا
شده است. ۲۳ صفحه، ۱۱ سطر.

اصل نسخه نزد حفید ناظم محفوظ است.

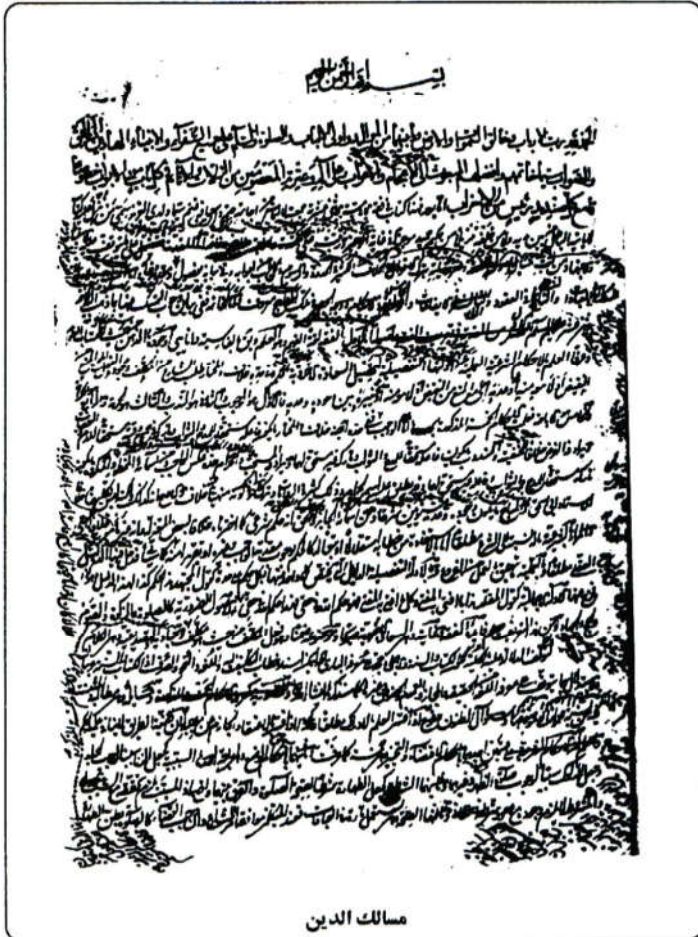
(۱۰۲۶) مسالك الدين و محاجّ المجتهدین، (فقه امامیه

- عربی)، از؛ ؟

کتاب مفصلی است در اصول فقه و فقه شیعی مانند معالم
الدين شيخ حسن بن زين الدين عاملي، در دو بخش اصول و فقه،
شامل پنج مسلک: مسلک ۱ - اصول فقه؛ ۲ - عبادات؛
۳ - عقود؛ ۴ - ایقاعات؛ ۵ - احکام.

مؤلف، که از دانشمندان ایرانی سده دوازدهم هجری یا
پس از آن بوده - چنان‌که از صاحب معالم با دعای «طاب ثراه»
یاد می‌کند - کتاب حاضر را برای فرزندش «محمد» نگاشته
است.

نسخه حاضر مسلک اول کتاب در اصول فقه را دربردارد
که شامل مقدمه و چند فصل دارای مباحث و مناهج و مسائل
و مطالب و خاتمه است. گویا مؤلف در این نسخه مسوده در
باره ترتیب و عناوین ابواب و فصول کتاب به تصمیم نهایی
نرسیده است. مؤلف مباحث اصولی را به صورت استدلالی، با
نقل اقوال و نظرات علمای شیعه و سنی مطرح نموده است
و ردّ و ایرادهای بسیاری بر آنها دارد. مقدمه در تعریف
«فقه» و «اصول فقه»، فصل اول در وجوب تفقه در دین...
فصل پنجم در اجتهاد، فصل ششم در مفتی و مستفتی و مقلد

مسالك الدين

از جمله ترجمه رساله امیر تیمور گورکان که درباره آن
می‌گوید: «و مما يؤید هذا المطلوب و یشدّ بنیان هذا المقصود
انّی بعد ما کنت فی بلاد الهند رأیتُ رسالة مفردة جمعها
الملك المؤید امیر تیمور گورکان الملّقب بصاحب القرآن
و ذکر فیها کل ما وقع فی اول زمان سلطنته الی آخره من
الوقائع العجیبه الغریبه باللّغة التركیة و قد تصدّی لترجمته
بالفارسیة السید النجیب الحسیب امیر ابوطالب التریبی
و قابلها و صحّحها و لما اردتُ ان اذکر خلاصة واقعة منها
تُعین علی ما نحن بصدده من وجوب التمسک بما وصل الینا من
طریق اهل البیت علیهم السلام».

علامه تهرانی در الذریعه، همین نسخه را با استناد به نامه
آیه‌الله مرعشی (ره) معرفی نموده است.

منابع: الذریعه، ج ۲۰، ص ۳۸۱.

سال ۱۸۹۶ م چاپ شده و ترجمه فارسی بخش سی‌ام آن با نام جراحی و ابزارهای آن، از احمد آرام و مهدی محقق در تهران به سال ۱۳۷۴ ش به چاپ رسیده و همین باب سی‌ام به کوشش اسپینک و لويس تصحيح و به انگلیسی ترجمه شده است.

نسخه‌های خطی متعددی از این کتاب در کتابخانه‌های جهان یافت می‌شوند؛ از جمله در کتابخانه «ملی ملک»، ش ۴۴۷۸ و در کتابخانه‌های ترکیه مانند «ولی‌الدین افندی» رقم ۲۴۹۱ و «احمد ثالث» رقم ۱۹۹۰ و «حاجی بشیر آغا»، رقم ۵۰۲ و کتابخانه «ملی مادرید» اسپانیا و کتابخانه «جستریتی» و «دارالکتب قاهره».

کتاب متشکل از سی مقاله دارای ابواب و فصول است بدین تفصیل:

المقالة الاولى: تعريف الطب و تقسيمه و فصول في الاسطقات و الامزجة؛

المقالة الثانية: تقاسيم الامراض و علاماتها و علاجاتها من الرأس الى القدم؛

المقالة الثالثة: صفات المعاجين القديمة؛

المقالة الرابعة: في صناعة الترياق؛

المقالة الخامسة: في صفة الايارجات القديمة و الحديثة و ادخارها و تخميرها؛

المقالة السادسة: في الحبوب المسهلة المُرّة؛

المقالة السابعة: في الادوية المقيئة و الحقن و الشيفات و القتل و الفيروزجات؛

المقالة الثامنة: في الادوية المسهلة المألوفة؛

المقالة التاسعة: في الادوية القلبية؛

المقالة العاشرة: اطريفلات؛

المقالة الحادية عشر: ضروب من الجوارشنت و صنوف من المعجونات التي جمعها المؤلف من كتب الاوائل؛

المقالة الثانية عشر: في ادوية الباه؛

المقالة الثالثة عشر: الاشربة و السکنجینات و الربوبات؛

المقالة الرابعة عشر: النخاخ و النقوعات و المطبوعات؛

المقالة الخامسة عشر: عمل المرببات من الفواكه و الازهار و الاحباق و العقاقير الرطبة و اليابسة؛

۱. در تاریخ نگارش‌های عربی، نام کتاب التصريف لمن عجز عن التصنيف ثبت شده، ولی در کشف الظنون و بیش‌تر منابع و فهراس نسخ خطی، به همان صورتی که ذکر شد، درج گردیده است.

شامل مسلک اوّل در اصول فقه.

آغاز: «الحمد لله ربّ الارباب و خالق السموات و الارض و ما بينهما من المواليد و اولی الالباب و الصلوة و السلام علی جمیع السفراء و الانبياء الهادين الى الحق و الصواب سیما خاتمهم و افضلهم ... اما بعد فهذا کتاب فی فقه الامامية الاثنی عشرية جمعته لالتماس من اجابته حتم».

انجام نسخه: «كما فعله شیخ الطائفة فی کتابیه هذا آخر ما اردنا ایراده من المسائل الاصلية و به يتمّ المسلک الاوّل من المسالك الخمسة و شرعنا فی المسلک الثاني انشاء الله تعالی الحمد لله اولاً و آخراً و الصلوة علی محمد و آله الطاهرين».

نستعلیق؛ به خط مؤلف؛ بدون تاریخ؛ عناوین و نشانی‌ها؛

سنگرف؛ در حاشیه تصحیح شده و در متن خط خوردگی‌ها

و تغییرات بسیار به چشم می‌خورند. با حواشی مؤلف؛

۳۸۹ صفحه، ۱۸ سطر.

نسخه اصل: نزد مرحوم آیه‌الله مرعشی (ره) بوده است.

(۱۰۲۷) التصريف لمن عجز عن التألیف (طب - عربی)

از: ابوالقاسم خلف بن عباس زهراوی اندلسی (حدود ۴۰۰ ق)

خلف بن عباس در «مدینه الزهراء» در نزدیکی قرطبه، در خانواده‌ای از اهل دربار اندلس زاده شد و به احتمال، در حدود سال ۴۰۰ ق درگذشته است. زهراوی در شمار مشهورترین اطباء عرب است و پس از آن‌که ژرار کرمونایی کتاب او را به لاتینی ترجمه و منتشر کرد، در مغرب زمین به‌عنوان جراح شهرت یافت. ابن ابی‌اصیبه وی را طبیبی شایسته دانسته که در داروسازی زبردست و در درمان ماهر بود. زهراوی در جراحی عملی مهارت داشت و فصل سی‌ام اثر جامع او درباره طب عمومی به جراحی اختصاص دارد که جراحی چشم را نیز در بر می‌گیرد.

التصريف لمن عجز عن التألیف کتاب طبیبی مشهوری است مرکب از سی مقاله. بخش‌هایی از آن به چاپ رسیده است؛ از جمله ژرار کرمونایی ترجمه لاتینی آن را به چاپ رسانده و لکلر ترجمه فرانسوی آن را در پاریس به سال ۱۸۶۱ م منتشر نموده و بخشی از متن عربی آن به‌عنوان رساله درباره سنگ در کلیه‌ها و در مثانه به اهتمام پلی دوکونینگ در لیدن به

المقالة السادسة عشر: في السفوفات؛

المقالة السابعة عشر: في الاقراص؛

المقالة الثامنة عشر: السعوطات و النجورات و الغراغر و الذرورات و القطورات و الفتل و الادوية و القاطعة للرعاف؛

المقالة التاسعة عشر: في الزينة و صناعات الغوالي؛

المقالة العشرون: الاكحال و الشيفات و لطوخت في علاج

العين؛

المقالة الحادية و العشرون: في ادوية الفم و الاسنان

و الحلق؛

المقالة الثانية و العشرون: في ادوية علل الصدر؛

المقالة الثالثة و العشرون: في العلاج بالاضمدة من الرأس

الى القدم؛

المقالة الرابعة و العشرون: في ذكر المواد المعدنية في

تركيب المراهم؛

المقالة الخامسة و العشرون: الادهان البسيطة و المركبة؛

المقالة السادسة و العشرون: في اطعمة المرضى؛

المقالة السابعة و العشرون: في معرفة قوى الاغذية

و خواص الادوية و اصلاحها و منافعها؛

المقالة الثامنة و العشرون: في اصلاح الادوية في ثلاثة

ابواب؛

المقالة التاسعة و العشرون: في تسمية العقاقير باختلاف

اللغات و دولها في خمسة ابواب؛

المقالة الثلاثون: العمل باليد و الشق و البطر و الجبر

و الكي و الخلع في ثلاثة ابواب.

منابع: كشف الظنون، ج ١، ص ٤١١؛ معجم المؤلفين، ج ٤،

ص ١٠٥؛ فؤاد سزگين، تاريخ نگارش‌های عربی، ج ٣ (پزشکی،

داروسازی، جانورشناسی، دام‌پزشکی)، ترجمه کیکاوس

جهانداري، ص ٤٥٦-٤٥٩؛ سرکيس، معجم المطبوعات، ج ١،

ص ٨٣٣؛ فهرس مخطوطات دارالکتب الظاهرية (الطب

و الصيدلة)، ص ١٤٨-١٧١؛ فؤاد سيد، فهرست المخطوطات،

ج ١، ص ١٦١؛ فهرس مخطوطات الطب الاسلامی في مكنتات

ترکيا، ص ٢٤٠-٢٤١؛ فهرس المخطوطات الطبية المصورة بقسم

التراث العربی، ص ٥٠-٥٥؛ فهرست المخطوطات المصورة (معهد

المخطوطات العربية)، الجزء الثالث (العلوم) القسم الثاني

(الطب)، الكتاب الثاني، ص ٥٧-٦٠؛ فهرس مخطوطات الطب

و الصيدلة في دار الکتب الوطنية بتونس، ج ١، ص ١٥٥-١٥٨؛

فهرس المخطوطات الطبية العربية في مكتبة الدكتور سامی ابراهيم
حدّاد، ص ٥٢-٥٣.

آغاز: «المقالة الاولى من كتاب التصريف لمن عجز عن
التأليف قال خلف الحمد لله رب العالمين و العاقبة للمتقين
و صلى الله على سيدنا محمد و آله الطيبين الطاهرين الفاضلين
اما بعد يا بُنَيَّ فانّ انفس العلوم بعد علم الدين و كتابه المبين
علم الطب كما قال رسول الله ﷺ الفقه للاديان و علم الطب
للابدان فقدّموا الطب و فقمم الله».

انجام نسخه: ناخواناست.

نستعليق؛ بدون نام كاتب و بى تاريخ؛ تمامى صفحات
مجدول؛ صفحه اول سرلوح مزدوج؛ در اول نسخه تملک
حاج بشير آغا در ١١٥٨ ق و يادداشت وقف نسخه با مهر
بيضوى دارد. كيفيت تصوير مطلوب نيست و نيمى از
صفحه آخر در عكس ساقط شده و نصف باقى مانده نيز
خوانا نيست. ٢٩٥ صفحه، ٣١ سطر.

نسخه اصل: كتابخانه «بشير آغا»، تركيه، ش ٥٠٢، دفتر
كتابخانه بشير آغا، ص ٣٦.

(١٠٢٨) الموجز من موجز التفسير (تفسير - عربى)

از: احمد بن محمود بن محمد نعمانى (م پس از ٦٢٦ ق)

الموجز فى التفسير تأليف منتجب الدين ابوالفتوح اسعد بن
محمود عجلى اصفهانى شافعى (٦٠٠ ق)، تنقيح و تلخيصى از
تفاسير گوناگون است؛ هم چون تفسير ثعالبى و تفسير بشرى.
ابوالفتوح عجلى تأليفات چندی داشته است؛ از جمله: آفات
الوعاظ، شرح مشكلات الوسيط و الوجيز للغزالي، شرح الكلمات
المشكلة، تمة التمة. ٢ با وجود جست و جو در فهرس و منابع
كتاب شناسى، اطلاعى درباره كتاب الموجز فى التفسير به دست
نيامد و نسخه‌اى از آن شناخته نشد.

كتاب حاضر يك دوره تفسير مختصر قرآن كريم است از
آغاز تا پايان كه بيشتر، معانى لغات را بيان مى‌كند و با
عناوين «قوله - قوله» برگزار شده است. اين كتاب از الموجز
فى التفسير عجلى استخراج شده؛ چنان كه مؤلف در آغاز
مى‌نويسد: «هذا مختصر فى التفسير اورد فيها من محض من

١. تاريخ كتابت نسخه در فهرس مخطوطات الطب الاسلامی في مكنتات تركيا، سال

٩٠٢ ق ثبت شده است.

٢. سير اعلام النبلاء، ج ٢١، ص ٤٠٢-٤٠٦؛ زرکلى، الاعلام، ج ١، ص ٣٠١.

(۱۰۲۹) القوانين الكلية لضبط اللغة التركية (دستور زبان ترکی - عربی)، گویا از: ابو حیان غرناطی، اثیرالدین محمد بن یوسف بن علی بن حیان نغزی (۷۴۵ ق)

کتاب متوسطی است در دستور زبان ترکی و وضع قواعد کلی لغت ترکی که به درخواست جمعی از برادران تألیف شده است، شامل مقدمه و سه باب دارای فصول و خاتمه. مقدمه در تعریف «کلمه» و «کلام»، باب اول: اسم؛ باب دوم: فعل؛ باب سوم: حرف؛ خاتمه: فعل امر مخاطب.

در مقدمه به اسم کتاب تصریح شده، اما نامی از مؤلف به میان نیامده است، جز این که مؤلف در ابتدای کتاب می نویسد: «عذری فی ذلك فأنی لست من الترك و لامن اولادهم و لم ارحل الی بلادهم و انما اعتمادی علی السماع منهم لکثرة مخالطتی بهم و معاشرتی ایاهم...».

این کتاب با تحقیق محمد فؤاد کوپر یلی زاده در استانبول به سال ۱۹۲۸ م در ۹۴ صفحه به چاپ رسیده و محقق نام مؤلف را به دست نیاورده است.^۲

در ابتدای نسخه حاضر، نام کتاب و مؤلف بدین صورت ثبت شده است: القوانين الكلية فی ضبط اللغة التركية لابی حیان.

از افراد موسوم به «ابو حیان» تنها «ابو حیان غرناطی» را می شناسیم که درباره زبان ترکی تألیفات دارد؛ هم چون الادراک للسان الاتراک، الافعال فی لسان الترك، زهو الملک فی نحو الترك. همو ده ها کتاب و رساله در رشته های تفسیر، صرف و نحو و اعراب و قرائت و علوم دیگر نگاشته است.

شرح حال ابو حیان در منابع متعددی درج شده است؛ از جمله: قاموس الاعلام، ج ۱، ص ۷۱۲ و ۷۱۳؛ رفعت افندی، لغات تاریخی و جغرافیه، ج ۱، ص ۹۲ و ۹۳؛ ریحانة الادب، ج ۷، ص ۸۱ - ۸۴؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ص ۴۱۶ - ۴۲۲؛ هدیة العارفین، ج ۲، ص ۱۵۲. اما در منابع مذکور، کتاب حاضر جزو تألیفات ابو حیان ذکر نشده است. جز این که احمد رفعت افندی درباره وی می گوید: ابو حیان هنگامی که برای تحصیل وارد مصر شد، آشنایی به زبان ترکی نداشت و در آنجا زبان ترکی و قواعد آن را فرا گرفت و در این باره کتاب هایی تألیف نمود که از جمله آنهاست: الادراک للسان

المعانی المتفق علیه الجمهور و ممّا فیہ الاقاول اذکر قول بعضهم ثوناً للابجاز و الاختصار و حذراً من التطویل و الاکثار لیصغر حجمه و یسیر حفظه و استخراجته من کتاب الموجز فی التفسیر للامام العلامة حجة الاسلام ابی الفتوح العجلی الذی نقّحه و خلّصه من جمیع کتب التفاسیر مثل الثعالبی و البشری و غیرهما».

نام کتاب در صفحه عنوان نسخه الموجز من موجز التفسیر ثبت شده و کاتب نسخه احمد بن محمود بن محمد نعمانی است که در روز دوشنبه ۶ رجب ۶۲۶ کتابت آن را به پایان رسانده است.

آربری تألیف کتاب را به همین کاتب نسبت داده و نسخه را به خط مؤلف دانسته است. اما از متن کتاب دلیلی بر این انتساب به دست نیامد و در منابع کتاب شناسی و ترجمه نگاری، نام و نشانی از احمد بن محمود بن محمد نعمانی یافت نشد.^۱

آغاز: «الحمد لله ذی الآلاء المتواترة و النعماء المتظاهرة و الصلوة علی خیر خلقه محمد و عترته الطاهرة و بعد فهذا مختصر فی التفسیر آورد فیها من محض من المعانی».

انجام: «قل اعوذ بربّ الفلق معه حتی ختمها ثم قرأ قل اعوذ بربّ الناس و قرأت معه حتی ختمها ثم قال ما تعوذ بمثلهن احد، تم الكتاب بحمد الله و منه علی يد اصغر عباد الله احمد بن محمود بن محمد النعمانی رزقه الله علماً نافعاً و...».

نسخ؛ احمد بن محمود بن محمد نعمانی؛ دوشنبه ۶ رجب ۶۲۶؛ اسامی سور و بسمله ها و عناوین به خط درشت؛ آیات معرّب؛ تصحیحات اندکی در حاشیه به چشم می خورد و حواشی مختصری به نقل از «اللباب» دارد. در حاشیه برخی صفحات ترجمه فارسی کلمات درج شده است. نام کتاب در صفحه عنوان ثبت شده و چند یادداشت تملک در ابتدا نسخه دیده می شوند و فایده ای درباره اسامی قرآن به خطی کهن در صفحه اول نسخه آمده است. ۳۵۵ صفحه، ۳۰ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دوبلین ایرلند جنوبی، ش ۳۴۱۸، آربری، قائمه المخطوطات العربیة فی مکتبة تشتریتی، ج ۲، ص ۷۳؛ همو، فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبة تشتریتی، ترجمه محمود شاکر سعید، ج ۱، ص ۲۴۶.

۱. معرفی همین نسخه در فهرس الشامل للتراث العربی الاسلامی المخطوط (علوم القرآن، مخطوطات التفسیر و علومه)، ج ۱، ص ۲۴۳ آمده است.
۲. فهرس المطبوعات التریکیة العثمانیة، مصر، دارالکتب القومیة، ج ۱، ص ۲۹۹.

الاتراک. این سخن به انضمام آنچه از مقدمه کتاب نقل شد، احتمال انتساب کتاب به «ابوحیان غرناطی» را تقویت می‌کند. آغاز: «الحمد لله المسبّح بكلّ لسان الموجود فی کلّ مکان الذی من بعض آیاته تعاقب الملوان و اختلاف الالسنه و الالوان و صلی الله علی سیدنا محمّد سید ولد عدنان المبعوث الی الاحمر و الاسود... و بعد فقد تکرّر سؤال السادة الاخوان اعزهم الله تعالی فی وضع قواعد کلیة اللّغة التریکیة تكون فی معنی الترجمان».

انجام: «و لتعلم انّ النظر فی الکتب و ادمان مطالعتها غیر کاف و لا محصل لغرض بل لابدّ من مخالطتهم و کثرة مشافتهم بلغتهم فتمّ امور يعسر التعبير عنها و الله الموفق و قد یسر الله اتمام هذا المختصر علی ید مؤلّفه... و صلّاته علی سیدنا محمّد و آله و سلّم و الحمد لله وحده و حسبنا الله و نعم الوکیل تمّ بحمد الله و عونه».

نسخ؛ بدون نام کاتب و بی تاریخ؛ کلمات ترکی به سنگرف و اعراب گذاری شده‌اند. در حاشیه تصحیحات اندکی به چشم می‌خورد. در اول نسخه تملک مصطفی قاضی عساکر روم و مهر کروی بزرگ با سجع «مما وقفه الوزير الشهيد علی پاشا رحمه الله تعالی بشرط ان لا یخرج من خزائنه» و در آخر نسخه فوایدی در لغت ترکی درج شده است. ۱۷۶ صفحه، ۱۳ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «شهدید علی پاشا»، منتقل شده به کتابخانه «سلیمانیه» استانبول، ش ۲۶۵۹.

(۱۰۳۰) ذیل تاریخ گزیده (تاریخ - فارسی) از: زین‌الدین بن حمدالله مستوفی قزوینی (م پس از ۷۹۴ ق)

تاریخ گزیده تألیف حمدالله مستوفی قزوینی (۷۵۰ ق) تاریخ جهان است تا سال ۷۴۴ ق که به نام خواجه غیاث‌الدین بن رشیدالدین فضل‌الله همدانی در یک فاتحه و شش باب و چند فصل تألیف شده و نخستین بار از روی نسخه خطی مورخ ۸۵۷ ق به اهتمام ادوارد براون در لندن به چاپ رسید و سپس دکتر عبدالحسین نوایی در تهران به سال ۱۳۳۹ ش چاپ حروفی آن را منتشر کرد.

تاریخ گزیده حاوی اخبار تا سال ۷۴۴ ق است. زین‌الدین، فرزند حمدالله مستوفی، ذیلی بر کتاب پدرش نگاشته و اخبار

سال‌های ۷۴۲ تا ۷۹۴ (مدت ۵۲ سال) و حوادثی را که به‌طور خاص در آذربایجان و اران (این سو و آن سوی رود ارس) پیش آمده، گزارش کرده است.

مطالب ذیل تاریخ گزیده اطلاعاتی هستند درباره دوره‌هایی که جلایریان و چوپانیان در آذربایجان و اران و بخش‌هایی از سرزمین روم تا شهر بغداد حکومت می‌کردند. زین‌الدین ذیل را براساس اطلاعات شخصی خود و آنچه از اشخاص دیگر شنیده بوده، به رشته تحریر درآورده است.

یکی از جنبه‌های ارزشمند ذیل تاریخ گزیده اطلاعاتی است که از آن در زمینه جغرافیای تاریخی دو منطقه آذربایجان و اران به دست می‌آید.

چاپ عکسی ذیل تاریخ گزیده با ترجمه‌های ترکی و روسی در سال ۱۹۹۰ م در باکو انتشار یافته است و چاپ حروفی آن به کوشش ایرج افشار در تهران، به سال ۱۳۷۲ ش ضمن مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار یزدی به بازار کتاب عرضه شده است.

آقای افشار در مقدمه، دو نسخه از کتاب معرفی نموده است:

۱ - نسخه کتابخانه «لنین‌گراد» که چاپ باکو از روی آن انجام شده و تاریخ کتابت ۸۱۳ ق دارد و نام کاتب آن علی بن شیخ محمود ابیوردی است.

۲ - نسخه ش ۲۴۰۲ «کتابخانه مرکزی» دانشگاه تهران، معرفی شده در فهرست دانشگاه تهران (ج ۹، ص ۱۰۲۳).

نسخه دانشگاه با نسخه قبلی تفاوت‌هایی دارد و در بسیاری جاها، بسط و گسترشی بیش از آن دارد. اما نسخه حاضر - که هنگام تصحیح کتاب در دسترس جناب افشار نبوده - نسخه‌ای خوش خط و قابل اعتماد است و در جاهایی که آقای افشار در نسخه چاپی نقطه‌چین گذاشته و مخطوط را نخوانده، مطلب به خوبی قابل دست‌رسی و خواناست.

منابع: منزوی، فهرست‌واره کتابهای فارسی، ج ۱، ص ۵۸۶ - ۵۸۸؛ مقدمه ایرج افشار بر تصحیح ذیل تاریخ گزیده.

آغاز: «الحمد لله رب العالمین و الصلوة و السلام علی خیر خلقه محمّد و آله اجمعین و سلّم تسلیماً کثیراً چون مرحوم سعید پدرم طاب ثراه تاریخ گزیده را تا اول زمان ملک اشرف رسانیده بود بنده کاتب این حروف زین‌الدین بن حمدالله القزوینی».

۱۹- مسلم؛ ۲۰- ترمذی؛ ۲۱- مسند ابن ابی شیبیه؛ ۲۲- کتاب ابی نعیم؛ ۲۳- دارقطنی؛ ۲۴- سیره ابن اسحاق؛ ۲۵- تاریخ ابن ابی غنیمه؛ ۲۶- مغازی ابی قتیبه و ...

مؤلف در این کتاب، به مناسبت‌های گوناگون، احادیث، خطبات و اشعار بسیاری آورده و در ضمن روایات کتاب، احادیثی در فضایل حضرت علی علیه السلام و اهل بیت علیهم السلام به چشم می‌خورند.

اشبیلی به تفصیل به تاریخ امرای بنی امیه پرداخته و به تاریخ عباسیان نیز اشاره کرده و مباحث کتاب را تا زمان حکومت «الناصر لدین الله ابوالعباس احمد بن حسن» در سال ۶۲۱ ق رسانده است. کتاب فصل‌بندی خاصی ندارد و مباحث مرتب به ترتیب تاریخی است.

منابع: زرکلی، الاعلام، ج ۱، ص ۳۲۳.
آغاز: بسملة «و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الحمد لله المتطول بالانه المتفضل بنعمائه المنفرد بملکوته فوق سمائه العادل بین جمیع الخلق فی حکمه و قضائه احمده علی ما فضلنا به من الاسلام و جعلنا من امة محمد صلی الله علیه و آله».

انجام: «الناصر لدین الله و اسمه احمد و یکنی اباالعباس بویع له یوم الاحد ثانی ذی القعدة قال ابوالفرج الجوزی بایعته یومئذ هكذا هو الوالی الیوم ببغداد فیما بلغنا و هو عام احدی و عشرين و ستمائة و الحمد لله و صلی الله علی خیر خلقه انتهى الادیوان المبارک بحمد الله و حسن عونه ...».

مغربی معرب؛ حاج ابن ابی عیاض؛ جمعه ۱۹ ربیع الثانی ۱۱۹۳؛ در اول نسخه، یادداشت تملکی مشاهده می‌شود و در صفحه عنوان نام کتاب و مؤلف ثبت شده است. هم‌چنین اسامی منابعی که مؤلف در این کتاب از آنها نقل نموده، درج شده‌اند. در آخر نسخه ۱۷ بیت عربی در وصف کتاب آمده است. ۲۶۵ صفحه، ۲۵ سطر.

نسخه اصل: کتابخانه «چستریتی»، دوبلین ایرلند جنوبی، ش ۴۲۵۴، آربری، قائمه المخطوطات العربیة فی مکتبة تشستریتی، ج ۵، ص ۷۸؛ همو، فهرس المخطوطات العربیة فی مکتبة تشستریتی، ترجمه محمود شاکر سعید، ج ۲، ص ۶۹۶.

انجام: «سایه معدلت و آفتاب مکرمت بر سر عالمیان پاینده و تابنده دارد و دست حوادث زمان و مکاره دوران از ذات این دولت دور الی یوم النشور بمحمد و آله الطیبین الطاهرین و سلم تسلیماً کثیراً».

نستعلیق؛ بدون نام کاتب؛ یکشنبه ۲۰ ربیع الاول ۱۰۲۴؛ تمامی صفحات مجدول؛ در اول نسخه مهر چندضلعی به سجع «من کتب الفقیر علی غفر له» و تملک ابوالخیر احمد بدین عبارت آمده است: «استعاره من الزمان الفقیر الی ربّه المنان ابوالخیر احمد کان الله له ولاسلافه و اخلافه». در صفحه عنوان این کتاب، تاریخ گزیده از حمدالله مستوفی معرفی شده است. ۴۲ صفحه، ۱۹ سطر.

نسخه اصل: «مؤسسه خاورشناسی لنین‌گرا» روسیه، ش ۵۰۱، آکیموشکین، کوشف، میکلوخو و ماکلای، نسخه‌های خطی فارسی و تاجیکی فرهنگستان علوم اتحاد شوروی، ج ۱، ص ۹۶؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی مؤسسه خاورشناسی فرهنگستان علوم روسیه، ترجمه عارف رمضان، ص ۵۹.

(۱۰۳۱) مناقل الذرر و منابت الزهر (تاریخ - عربی)
از: ابوالولید اسماعیل بن محمد ابن رأس غنمه شقندی اشبیلی (۶۲۹ ق)

مؤلف از ادبا و شعرای اندلس بود و در «شقنده» به دنیا آمد و در سال ۶۲۹ ق در «اشبیلیه»^۱ درگذشت. وی تألیفاتی داشت؛ از جمله: فضل اندلس در وصف شهرهای اسپانیا که با ترجمه به زبان اسپانیایی چاپ شده است؛ معجم در تراجم که صاحب الغصون الیانة از آن بسیار نقل می‌کند؛ و کتاب حاضر موسوم به مناقل الذرر و منابت الزهر که نسخه منحصر به فرد آن در کتابخانه «چستریتی» نگهداری می‌شود و درباره چاپ آن اطلاعی به دست نیامد.

مؤلف در کتاب حاضر، حکایات تاریخی و ادبی از صدر اسلام تا سال ۶۲۱ ق را آورده و از منابع ذیل استفاده کرده است: ۱- عیون الاخبار؛ ۲- مروج الذهب؛ ۳- الکامل؛ ۴- زهر الادب؛ ۵- البیان و التبیین؛ ۶- الفصوص؛ ۷- الموطأ؛ ۸- سبل الخیرات؛ ۹- المعارف، ابن قتیبه؛ ۱۰- انس الوحید؛ ۱۱- ادب الکتاب؛ ۱۲- تاریخ یعقوبی؛ ۱۳- تاریخ ابن خیاط؛ ۱۴- العروس؛ ۱۵- تاریخ الخلفاء؛ ۱۶- الواضحة؛ ۱۷- الامامة؛ ۱۸- بخاری؛

۱. «اشبیلیه» نام معرب ایالت «سویل» در جنوب غربی اسپانیا در کرانه رود وادی الکبیر است. نک: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، ص ۷۵۲-۷۵۸.

ماده تاریخ

سید حسن فاطمی

اگر چه مخّل عبارت نیست، اما در عددی که به دست می‌آید، تأثیر می‌گذارد.

اینک هنرنمایی برخی ماده تاریخ‌نویسان برجسته را از نظر می‌گذرانیم.

۱. باقر قادری در قصیده‌ای به مدح رسول خدا صلی الله علیه و آله پرداخته است. جمع عدد حروف نقطه‌دار در هر مصراع، سال رحلت حضرت (۱۱ ق) است و جمع حروف غیر منقوط، سال جلوس یکی از پادشاهان گورکانی هند، اورنگ زیب (۱۰۶۸ ق) می‌شود و مجموع اعداد منقوط و غیر منقوط، سال سرودن قصیده (۱۰۷۹ ق) است. آغاز:

مه مراد ازل، مهر مه‌د ابر بهار
سپهر حلم ابد، بدرِ مجد و مهر کبار
محمّد عربی، مهر ملک عدل و کرم
جلال و مجد رسل، ماه دهر جوهر بار^۱

۲. مولانا فصیح‌الدین، ترکیب‌بندی در پنج بند گفته که مصرعهای اول، تاریخ تولّد معاصرش امیر علیشیر نوایی است و مصرعهای دوم، تاریخ فوت اوست. آغاز:

ای فلک! بی‌داد و بی‌رحمی بدین سان کرده
۸۴۴
وی اجل! ملک جهان را باز ویران کرده
۹۰۶
کرده بر جانها کمین بنهاده دام عنا
۸۴۴

هر زمان از کینه‌جویی قصد با جان کرده^۲
۹۰۶

یکی از راههای رایج در ثبت تاریخ وقایع مهم، از قبیل جنگها، ولادتها، درگذشتها، اتمام بناهای مهم و... استفاده از «ماده تاریخ» بوده است و در زمان ما نیز با رونق کمتر، ادامه دارد. در گذشته، این شیوه، راه مناسبی بوده است تا سال وقایع مهم، تحریف نگردد؛ چراکه کمتر می‌توان حرفی از ماده تاریخ را کم یا زیاد کرد یا تغییر داد. با فرض تغییر، عدد به دست آمده، معمولاً به گونه‌ای می‌شود که تغییر در عبارت، معلوم می‌گردد. از سوی دیگر، بیان سال وقوع حادثه با ماده تاریخ، راهی برای مهم نشان دادن رخداد است.

در میان ماده تاریخهایی که تا کنون نوشته شده، برخی از آنها بیشتر جلب توجه می‌کند و پدیدآورنده، متحمّل زحمت فراوانی شده، به گونه‌ای که می‌توان اثر او را در شمار شاهکارهای ادبی به حساب آورد. در این مقاله به ماده تاریخهایی از این دست می‌پردازیم. قبل از آن، مناسب است عدد ویژه هر حرف را یادآوری کنیم:

۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸
ا	ب	ج	د	ه	و	ز	ح
۹	۱۰	۲۰	۳۰	۴۰	۵۰	۶۰	۷۰
ط	ی	ک	ل	م	ن	س	ع
۸۰	۹۰	۱۰۰	۲۰۰	۳۰۰	۴۰۰	۵۰۰	۶۰۰
ف	ص	ق	ر	ش	ت	ث	خ
۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰	۲۰۰۰	۳۰۰۰	۴۰۰۰	۵۰۰۰
ذ	ض	ظ	غ				
۷۰۰	۸۰۰	۹۰۰	۱۰۰۰				

درخور توجه است گاهی در قصیده‌ای که مثلاً هر مصراع آن ماده تاریخ است، عدد مورد نظر از برخی مصرعها به دست نمی‌آید. این موارد، معمولاً در اثر لغزش در استنساخ و چاپ پدید آمده‌اند، چنان‌که گاهی متصل یا منفصل نوشتن دو کلمه

۱. استخراج تاریخ در نظم، محمدابراهیم خلیل احمد جامی، کابل، ۱۳۳۷ ش، ص ۶۱.
۲. مواد التواریخ، حسین نخجوانی، تهران: کتابفروشی ادبیه، ۱۳۴۳ ش، ص ۲۵ - ۲۹.

۲۳ می‌شود. از جمع حروف بی‌نقطهٔ مصراع دوم با بقیهٔ مصراعها نیز عدد ۲۳ به دست می‌آید. بدین طریق، تا پایان، جمعاً ۲۷۶ می‌شود. همچنین جمع حروف نقطه‌دار ۲۷۶ می‌شود و جمع حروف بی‌نقطه با نقطه‌دار هر رباعی چهار صورت دارد که هر یک ۲۷۶ می‌شود و روی هم ۱۱۰۴ می‌شوند. خود مصراعها هم هر کدام تاریخ است که ۲۴ عدد است و در مجموع، تاریخ ۱۱۲۸ به دست می‌آید. آغاز:

می‌شد چو ز صنع رازق پاک جلیل

۹۸۴

مُلک و مَلک و فلک بدارا تحویل

۹۸۴

هر ملک تجمل که اهم بود بمُلک

۹۸۴

ذهر آن همه افکند بشاه اسماعیل^۴

۹۸۴

۷. سید ناصر علی نصیر در تهنیت و تاریخ جلوس امجد علی شاه، قصیده‌ای سروده که از هر مصراع، عدد ۱۲۸۵ برمی‌آید. آغاز:

ای جبینت آفتاب مطلع اقبال و جاه

۱۲۸۵

با رکاب تو دوان صبح و مسا این مهر و ماه

۱۲۸۵

بحر با لطف و نوال تو بسان قطره

۱۲۸۵

کوه با شان معلای تو کم از برگ کاه^۵

۱۲۸۵

۸. سید جمال علی در سال ۱۲۱۰ ق، درگذشت و فرزندش سید رحم رسول، متخلص به «بالا»، قصیده‌ای سرود که از

۳. بنای عمارت «هشت بهشت» به سال ۱۰۸۰ ق، باز می‌گردد. محمدطاهر نصرآبادی (ق ۱۱ ق) به این مناسبت، اشعاری را سروده که از پنج بیت پایانی، ماده تاریخ این بنا به دست می‌آید:

چون شاه سلیمان شه اقبال بلند

۱۰۸۰

شد بانی این مسکن بهجت پیوند

۱۰۸۰

از جشن و نشاط و کامگاری دایم

۱۰۸۰

در وی جای پادشه، دولت‌مند^۱

۱۰۸۰

۴. بدیع‌الزمان، مثنوی‌ای در تاریخ تعمیر عمارت «چهل ستون» سروده که همهٔ مصراعهای آن، تاریخ تعمیر را نشان می‌دهند. آغاز:

ز امر بانی رسم عدالت

۱۱۱۶

بهار جنت‌آباد ولایت

۱۱۱۶

فروزان گوهر دریای شاهی

۱۱۱۶

مه روشن ز اسرار الهی^۲

۱۱۱۶

۵. در تاریخ جلوس امیر عمرخان، والی فرغانه، جنیدالله هروی، متخلص به «حاذق»، رباعی‌ای سروده که آن تاریخ بارها به دست می‌آید. جمع اعداد هر مصراع ۱۲۲۶ می‌شود و حروف منقوط هر بیت و حروف بی‌نقطه هر بیت جداگانه نیز ۱۲۲۶ می‌شود.

شاهی گو شد چو مصدر علم و کمال

شعرش همه را داده هدایا چو لئال

گاهی شده ار چو مه هلال گزمش

چودش همه را چه شد ز مالامال^۳

۶. محتشم کاشانی در تاریخ جلوس شاه اسماعیل دوم، شش رباعی گفته که مجموع حروف هر مصراع، عدد ۹۸۴ است و نیز از کل شش رباعی، تاریخ ۱۱۲۸ به صورت زیر استخراج می‌شود: جمع اعداد حروف بی‌نقطهٔ مصراع اول با سایر مصراعها

۱. تذکره نصرآبادی، محمدطاهر نصرآبادی، به کوشش: احمد مدقق یزدی، دانشگاه یزد، اول، ۱۳۷۹ ش، ص ۷۴۳-۷۴۶؛ ریحانة الأدب، محمدعلی مدرّس یزدی، تهران: خیام، چهارم، ج ۶، ص ۱۸۲-۱۸۳.

۲. تذکره نصرآبادی، محمدطاهر نصرآبادی، تحقیق: محسن ناجی نصرآبادی، تهران: اساطیر، اول، ۱۳۷۸ ش، ص ۳۷ (مقدمه).

۳. مواد التواریخ، ص ۹۴.

۴. همان، ص ۳۸-۴۰؛ استخراج تاریخ در نظم، ص ۷۷؛ تذکره نصرآبادی، تحقیق: محسن ناجی نصرآبادی، ص ۶۸۷.

۵. استخراج تاریخ در نظم، ص ۷۴.

مجموع حروف منقوط و غیر منقوط هر مصراع، عدد مذکور به دست می‌آید و جمع منقوط هر بیت و نیز غیر منقوط هر بیت، جداگانه ۱۲۱۰ می‌شود. همچنین جمع غیر منقوط هر مصراع با منقوطها یا غیر منقوطهای هر مصراع دیگر، این عدد به دست می‌آید و نیز منقوط هر مصراع با منقوط یا غیر منقوط هر مصراع دیگر، از ۱۲۱۰ حکایت می‌کند. آغاز:

مرجع اقبال و همت، عمده کون و مکان
اسوه ملک سعادت، قبله هر انس و جان
قدوه اقطاب دهر و مجمع ارشاد حق
داور امجاد ملت، نامدار از قبالان^۱

۹. شاعری دوازده بیت در مدح ائمه اطهار علیهم‌السلام سروده که هر بیت به یک امام اختصاص دارد. از جمع اعداد حروف منقوط در مصراع اول هر بیت، سال شهادت آن امام به دست می‌آید و از جمع حروف منقوط مصراع دوم، سال تولد وی استخراج می‌شود. گفتنی است از آنجا که سال تولد امام علی (ع) پیش از هجرت است، تنها به سال شهادت حضرت اکتفا شده و دو بیت پایانی به سال ولادت حضرت مهدی (ع) اختصاص دارد. آغاز:

علی، زیب ملل، زبده همه ابرار
۴۰

مهی ز اوج هدی، حیدر امم سالار
۴۰

دوم، امام حسن، مهر ساطع لولاک
۵۰

سراج اهل کرم، صدر آله الأطهار^۲
۳

۱۰. طلاکاری گنبد حضرت معصومه (س) در سال ۱۲۱۸ ق پایان یافت و میرزا محمد صادق ناطق اصفهانی قصیده‌ای در مدح آن حضرت، توصیف گنبد و... سرود که از هر مصراع آن، تاریخ ساخت گنبد به دست می‌آید. این قصیده در اطراف صحن عتیق آستانه حضرت با کاشی نوشته شده است. آغاز:

این قبه، گلبنی است بزبور برآمده
۱۲۱۸

یا پاک گوهریست پُر از زیور آمده
۱۲۱۸

این دوحه ایست کامده از جنت العلا
۱۲۱۸

یا کوکبی است سعد منور برآمده^۳

۱۲۱۸

۱۱. شیخ امیرابراهیم بن شیخ میر، از بزرگان سادات و مشایخ، در سال ۱۰۸۶ ق، عازم حج شد. پانزده بیت در این موضوع سروده شده که به انضمام اعدادی که از فقره‌های عبارات نثر آغازین به دست می‌آید، ۱۷۷۰ بار آن تاریخ به دست می‌آید. آغاز:

«بسم الله الرحمن الرحيم الوهاب الباقي الحكيم»
«الحمد لله الواسع الرافع المشهود» «و درود نامعدود بر جهان پناه برگزیده معبود»...

رسیده ماه لبوا، آفتاب علم و امان
هلال کام و امل، یوسف سپهز توان
جهان عدل و یقین، بدر چهره حاجی شد
طراز کامروا آفتاب جود و مهان^۴

۱۲. اشعاری بی‌نقطه که از هر مصراع آن، عدد ۱۰۶۹، تاریخ جلوس اورنگ زیب عالمگیر، به دست می‌آید. آغاز:

مه ملوک امم، مهر ساطع اسرار
۱۰۶۹

امام عهد و عمر، عدل و اسوه احرار
۱۰۶۹

سواد مردمک ملک و سرور اسلام
۱۰۶۹

مه ممالک... حارس احصار^۵
۱۰۶۹

۱۳. شعری که حروف منقوط و غیر منقوط هر بیت، جداگانه ۱۰۶۸ می‌شود که سال جلوس اورنگ زیب عالمگیر است. آغاز:

جهان به حکم تو باد ای امیر کون و مکان
عماد حلم و عطا، دستگیر اهل جهان
بزرگ پادشهان، ماه عهد اکرم ملک
شهاب جود و عطا، پادشاه ناموران^۶

۱. همان، ص ۷۳-۷۵.

۲. همان، ص ۶۲.

۳. تاریخ قم، محمدحسین ناصر الشریعه، دارالفکر، ص ۸۱-۸۴؛ ریحانة الادب، ج ۶، ص ۱۱۱-۱۱۹.

۴. استخراج تاریخ در نظم، ص ۶۵-۶۷. جهت آگاهی از چگونگی ۱۷۷۰ بار استخراج این تاریخ، به مأخذ مراجعه شود.

۵. همان، ص ۶۴.

۶. همان، ص ۶۴.

فخر مهین، وحید زمان، زبده زَمَن^۴

۱۳۲۶

۱۸. در تاریخ فوت سردار محمدعلی خان، ولیمهد افغانستان، قطعه‌ای گفته شده که با کنار هم گذاردن حروف اول بیتها، «محمدعلی» به دست می‌آید و عددی که از حروف آخر مصراعها استخراج می‌شود، مدت عمر او (۲۳ سال) و از حروف اول مصراعهای دوم، سال فوت او (۱۲۸۲ ق) به دست می‌آید. آغاز:

مهتاب تابدار جهان رفت در سها
شور و شعف فتاد در ایوان کبریا
حق است گر فلک فتد از جنبش و شتاب
تا چشم کس نه بنگرد این سخت ماجرا^۵

۱۹. میرزا محمدصادق ناطق اصفهانی در مدح نواب نظام الملک، پنج بیت سروده که بارها عدد ۱۱۳۴ به این صورت از آن استخراج می‌شود: معجمهای هر مصراع با مهملات همان مصراع و مصراعهای دیگر، چندین بار این عدد را نشان می‌دهند. همچنین جمع معجمات با معجمات و نیز مهملات با مهملات، بارها نشان‌دهنده این تاریخ‌اند. آغاز:

کو جواهر کو که از تائید فرمان ازل
نیر اوج وزارت داده لطف لم‌یازل
جلوه‌گاه ناز فطرت یا کلید راز دل
فرد آگاهی ازو راز جهان یک دست حل^۶

۲۰. در تاریخ فوت عباس میرزا نایب‌السلطنه، قصیده‌ای گفته شده که هر مصراع، آن تاریخ را نشان می‌دهد. آغاز:

بسیر انجم و دور سپهر سقله گهر

۱۳۴۹

چه فتنه که برآمد ز پرده باز بدر.

۱۳۴۹

چگونه حادثه جانگداز هجران شد

۱۳۴۹

۱۴. تاریخ وصال غوث الثقلین، ۵۶۱ ق، است که از ابیات زیر، ۱۳۲۶ بار این عدد استخراج می‌شود. آغاز:

«بسم الله الجلیل الرحیم» «الحمد لله المهیمن القوی
الموجود و سلام مکمل علی نبی معبود»...
اساس حلم و حیا، دین پناه قطب زمان
پناه اهل بقا، ابر جود و نیک بیان
وحید و قلب زمان، دل کلیم احمد قلب
عزیز و قطب مکان، لب عهد و نوح جهان^۱

۱۵. سال ۱۰۸۲ ق، به دستور شاه سلیمان بر سر دشمن توپ ریخته شد و محمدطاهر نصرآبادی، قصیده‌ای سروده که از هر مصراع آن، تاریخ فوق به دست می‌آید. آغاز:

چه توپ قلعه جنگ و عناد را دهلیز

۱۰۸۲

بود ستون و کند منزل عدو ویران

۱۰۸۲

بود برزم عدو ازدهای آتشزاد

۱۰۸۲

به قلبگاه شود ازدری گشاده دهان^۲

۱۰۸۲

۱۶. در تاریخ فتح کجرات توسط اکبر شاه هندی، خان خانان، رحیم تخلص از دانشمندان هند، به چهار زبان عربی، فارسی، ترکی و اردو، روز و ماه و سال این واقعه را گفته و در عین حال، بر اساس عدد ابجد، از هر کدام، سال فتح نیز استخراج می‌شود:

«یوم الأحد ثانی ربیع الأول»، «روز یکشنبه دویم ربیع

الأول»، «یکشنبه گونی ربیع الأول آیونک ایکسی»،

«اتوار ربیع الأول کی دوجی».^{۱۰۱۱۳}

۱۷. میرزا محمدصادق ناطق اصفهانی در تاریخ وفات

میرزا حسن پسر بزرگ میرزابزرگ قائم مقام، چنین گفته

است:

رفت از جهان، وزیر جهان و امین ملک

۱۳۲۶

صدر اجل، سپهر هنر، میرزا حسن

۱۳۲۶

دستور ملک و صاحب عهد و نجیب دهر

۱۳۲۶

۱. همان، ص ۶۳ جهت آگاهی از چگونگی استخراج تاریخها به مأخذ مراجعه شود.

۲. تذکره نصرآبادی، تحقیق احمد مدقق، ص ۷۴۷؛ رحانة الأدب، ج ۶، ص ۱۸۰-۱۸۱.

۳. مواد التواریخ، ص ۱۴۰.

۴. همان، ص ۳۱۴.

۵. همان، ص ۳۱۵.

۶. استخراج تاریخ در نظم، ص ۷۱.

از آن، زمین و زمان شد بحالت دیگر^۱

۱۲۴۹

۲۱. باقرخان گیلانی در وصف پیامبر اکرم، قصیده‌ای سروده که از هر مصراع، عدد ۱۰۶۸، سال جلوس اورنگ زیب عالمگیر به دست می‌آید. آغاز:

«بسم الله الرحمن الرحيم الوكيل القديم»، «الحمد

۱۰۶۸

الله الرب الكريم المشهود»، «و درود نامعدود بر

۱۰۶۸

هادی امم، برگزیده معبود»...

۱۰۶۸

بزرگ کل رُسل، رهنمای کون و مکان

۱۰۶۸

سپهر مجد محمد(ص)، شفیع عالمیان

۱۰۶۸

پناه اهل نبوت بر بهار علو

۱۰۶۸

گل مراد ملل، آبروی گلشن جان^۲

۱۰۶۸

۲۲. قصیده‌ای در مدح پیامبر اکرم (ص) که از جمع اعداد حروف هر مصراع، عدد ۱۰۶۸، سال جلوس اورنگ زیب عالمگیر، به دست می‌آید. قصیده، شامل سه غزل است که در غزل اول و سوم، جمع اعداد یک رقمی هر مصراع ۴۸ و جمع اعداد دو رقمی ۴۲۰ و جمع اعداد سه رقمی ۶۰۰ است که در مجموع ۱۰۶۸ می‌شود. در غزل دوم، جمع یک رقمی‌ها ۳۸، جمع دو رقمی‌ها ۴۳۰ و جمع سه رقمی‌ها ۶۰۰ است. شاعر در ابتدا با عباراتی مثلثی، درباره قصیده خود توضیحاتی داده که جمع اعداد هر فقره نیز ۱۰۶۸ می‌شود. آغاز غزل اول:

قوی وزین همه مکه عز و عرش مکان

علو جاه و عمل، زیب دین، سپهر توان

سحاب لطف ابد، مهر عدل و شوق کن ماه

شهاب عدل و یقین، بدر حلم معجز و کان^۳

۲۳. محمدتقی بن محمدهادی مازندرانی (ق ۱۲ ق) ساکن

هند، عقدنامه‌ای به فارسی در عروسی عطاءالله خان هندی از امرای هند نوشت که از هر فقره آن، تاریخ عروسی

(ق ۱۱۳۰) به دست می‌آید. آغاز:

«الحمد لله الذي احل سبل النكاح» «و نهی عن منكر

۱۱۳۰

الفحشاء و ازدواج السفاح» «و صلى الله على النبي

۱۱۳۰

محمد و آله و ائمة الطيبين» «سیتما صهره أسد الله

۱۱۳۰

على أميرالمؤمنين» «مطلب از تنمیق این کلام صدق

۱۱۳۰

انجام» «و مقصود از بیان مسرت بنیان»^۴.

۱۱۳۰

۲۴. عزتی در تاریخ ولادت شاهزاده محمدابراهیم میرزا،

برادر بایسنقر بن شاهرخ، قصیده‌ای گفته که هر مصراع، عدد

۸۴۳ را نشان می‌دهد. آغاز:

سحر نسیم صبا بوی گل بما آورد

۸۴۳

نوا چو سرو قدان سوی بینوا آورد

۸۴۳

هزار جان گرامی فدا کنم چو صباح

۸۴۳

ز شا بجملة آفاق، مژده‌ها آورد^۵

۸۴۳

۲۵. محمدطاهر نصرآبادی، قصیده‌ای در تاریخ عمارت

«هشت بهشت» گفته است. آغاز:

چون بدوران شد اعلاشان

۱۰۸۰

که زدل گشته سلیمان زمان

۱۰۸۰

جان پناهی که مدیحتش عامست

۱۰۸۰

مرشد و داد ده ایامست^۶

۱۰۸۰

۲۶. در سال ۱۰۷۷ کتابت مثنوی به پایان رسید. میرزا

امین نصرآبادی (ق ۱۱ ق) قصیده‌ای در اتمام آن گفته است

و از مصراع «عزم دارم درس در نظمی از اوراق داج» چهار بار

۱. مواد التواریخ، ص ۳۰۵-۳۰۹.

۲. استخراج تاریخ در نظم، ص ۵۸.

۳. همان، ص ۵۸.

۴. مواد التواریخ، ص ۱۱۳.

۵. همان، ص ۳.

۶. همان، ص ۶۶۵-۶۶۷؛ تذکرة نصرآبادی، تحقیق: محسن ناجی، ص ۷۰۶.

تاریخ فوق استخراج می‌شود:

اول، از جمع حروف متصل (عز، نظمی)، دوم، از جمع حروف منفصل (م، دارم، درس، در، از، اوراق، داج)، سوم، از جمع حروف نقطه‌دار (ز، ن، ظ، ی، ز، ق، ج) و چهارم، از جمع حروف بی‌نقطه (ع، م، د، ا، ر، م، د، س، د، ر، م، ا، ا، ر، و، ر، ا، د، ا). چنان‌که خود او گوید:

نقطه‌دارش اولین تاریخ و ثانی بی‌نقطه متصل حرفش سوم، تاریخ‌روشن چو سراج منفصله‌ایش چو تاریخی دگر گوهر نگار می‌شود شاید که بر سرداریش مانند تاج^۱

۲۷. خواجه حسین هروی، شاعر دربار جلال‌الدین اکبر شاه هندی، قصیده‌ای در ۲۹ بیت گفته که مصراعهای اول، تاریخ جلوس اکبر شاه است و مصراعهای دوم، تاریخ تولد فرزندش شاهزاده نورالدین محمد جهانگیر است. آغاز:

لله الحمد از پی‌جاه و جلال شهریار
۹۶۳

گوهر مجد از محیط عدل آمد در کنار
۹۷۷

گلبنی این‌گونه نمودند بر دور چمن
۹۶۳

لاله‌ای این‌گونه، نگشود از میان لاله‌زار^۲
۹۷۷

۲۸. شاهجهان هند در سال ۱۰۰۰ ق تولد یافت. سعیدی گیلانی ملقب به «بی‌بدیل‌خان»، دوازده بیت سروده که به عدد ابجد، هر مصراع، سال هزار را حکایت می‌کند. آغاز:

خدا وجود بقا داده عالم و امکان
۱۰۰۰

برای شاهجهان، پادشاه کل جهان
۱۰۰۰

ز لطف یزدان وز عدل و جود و هفت اقلیم
۱۰۰۰

بود بافسر و باگاه ازین سلیمان شان^۳
۱۰۰۰

۲۹. محتشم کاشانی در تاریخ جلوس شاه اسماعیل دوم، قصیده‌ای گفته که هر مصراع، عدد ۹۸۴ را نشان می‌دهد. آغاز:

به که درین گفته معجز بنان
۹۸۴

درج بود نام خدای جهان
۹۸۴

شکر که قیوم کریم احد
۹۸۴

جان ده پوزش طلب جان‌ستان^۴
۹۸۴

۳۰. پس از شاه اسماعیل دوم، سلطان محمد صفوی در سال ۹۸۵ جلوس یافت. محتشم کاشانی قصیده‌ای گفته که هر مصراع آن، تاریخ ۹۸۵ است. آغاز:

یا رب از عز الهی قرن‌ها دارد نگاه
۹۸۵

جای شاهان جهان، سلطان محمد پادشاه
۹۸۵

صاحب عادل دل دین‌پرور دارا سپه
۹۸۵

مالک دریا کف فرمانده عالم پناه^۵
۹۸۵

۳۱. میرک، اهل سمرقند، قصیده‌ای سروده که هر مصراع از ده مصراع پایانی، تاریخ جلوس ولی محمدخان بهادر است. آغاز:

دور و جاه ولی محمدخان
۱۰۱۵

باد تابنده مقدم ایشان
۱۰۱۵

همه آسوده زیر فرمانش
۱۰۱۵

باد والی بدهر، خان زمان^۶
۱۰۱۵

۱. ریحانة الأدب، ج ۶، ص ۱۷۸.

۲. مواد التواریخ، ص ۷؛ استخراج تاریخ در نظم، ص ۷۲.

۳. مواد التواریخ، ص ۱۰؛ استخراج تاریخ در نظم، ص ۷۵.

۴. مواد التواریخ، ص ۳۷-۳۸؛ استخراج تاریخ در نظم، ص ۷۰.

۵. مواد التواریخ، ص ۴-۴۱.

۶. همان، ص ۸۶.

۳۲. سال ۱۳۰۱ ق، نظام الملک آصف جاه، میر محبوب علی‌خان، پادشاه دکن، جلوس کرد و عزیزالدین، متخلص به «عزیز معلم» قصیده‌ای گفته که از هر مصراع آن، تاریخ جلوس به دست می‌آید. آغاز:

نازم بکلیک قادر نقش آفرین دلا

۱۳۰۱

نقش مراد عهد نشانده بمذعا

۱۳۰۱

دیدى چه نقش ناز بکرسى نشانده‌اند

۱۳۰۱

یا گشته نازل آیه کرسی بصد دعا^۱

۱۳۰۱

۳۳. وحشی بافقی (م ۹۹۱ ق)، مثنوی‌ای به نام ناظر و منظور دارد و در معرفی آن، قصیده‌ای دارد که یکی از مصراعهای آن از حروف منقوط و بی نقطه و متصل و منفصل، جداگانه چهار بار تاریخ سرودن ناظر و منظور (۹۶۶ ق) به دست می‌آید:

دهی نظام در درج درس درج دول

وی چگونگی استخراج تاریخ را چنین به نظم گفته است:

گره‌گشای خیالم ز مصراعی که گذشت

چهار عقده تاریخ می‌کند منحل

یکی ز جمله حروفی که داخل نقطه است

دویم ار آنچه در او نیست نقطه را مدخل

سوم از آن کلماتی که واصلند بهم

چهارم آنکه درآید ز عکس آن بعمل^۲

۳۴. سال ۱۰۳۷ ق، جهان شاه وارد اکبرآباد شد و به تخت

نشست. سال ۱۰۴۳ ق، تاریخ بازگشت او به دهلی است

و سال ۱۰۴۴ ق، جلوس او در تخت طاووس است. سعیدای

گیلانی، قصیده‌ای گفته که سه مصراع نخست، مربوط به ورود

و خروج جهان شاه از اکبرآباد و بقیه مصراعها، حکایت‌کننده

جلوس او در تخت طاووس است. آغاز:

به اکبرآباد از جهد کامران بسریر

۱۰۳۷

جلوس کرد به تأیید عالم متان

۱۰۳۷

هزار بود و چهل سه بسال از هجرت

۱۰۴۳

که شد بدھلی با شاهى و سپاه گران^۳

۱۰۴۴

۳۵. جلوس شاه سلیمان صفوی به سال ۱۰۷۷ ق، است.

حکیم عبدالله وحدت، قصیده‌ای گفته که هر مصراعش تاریخ

مذکور را حکایت می‌کند. از آن قصیده، دو بیت زیر

به دست آمد:

مژده‌ها از گلشن ایمان چو گل سر زد صفی

۱۰۷۷

دم چه صبح از نور و رای آل حیدر زد صفی

۱۰۷۷

سنجها گردون زشادی زد بمهر و مه بهم

۱۰۷۷

از دوال کام تا طبل سکندر زد صفی^۴

۱۰۷۷

۳۶. سید سبحان قلی‌خان بهادر، از سلاطین ماوراءالنهر،

در سال ۱۰۹۲ ق، جلوس کرد و محمّدباقی در قصیده‌ای

با تمام مصراعهای آن، تاریخ جلوس را بیان کرده است.

آغاز:

مژده ای دل، آمده از جور لطف ذوالجلال

۱۰۹۲

از پی فرمانروائی مقبل دریا نوال

۱۰۹۲

وان سلیمان جاه، اسکندز اساس کی خشم

۱۰۹۲

افسر رای کیانی کسری والا منال^۵

۱۰۹۲

۳۷. میرزا طهماسب قلی‌افشار، از شاعران ایرانی در هند،

در تاریخ عروسی سلطان محمد دارا شکوه (۱۰۲۴ - ۱۰۶۹ ق)

چهل بیت سروده که هر مصراع از نوزده بیت آخر،

ماده تاریخ عروسی (۱۰۴۳ ق) است. همچنین با کنار هم

۱. همان، ص ۸۸-۹۳.

۲. ریحانة الأدب، ج ۶، ص ۳۰۹.

۳. مواد التواریخ، ص ۸۰-۸۱.

۴. همان، ص ۴۵؛ تذکرة نصرآبادی، تحقیق: محسن ناجی، ص ۷۰۰؛ ریحانة

الأدب، ج ۲، ص ۲۹۴.

۵. مواد التواریخ، ص ۷۵-۷۷.

قرار دادن حرف اول مصراعها، یک بیت دیگر استخراج می‌شود. آغاز:

بحمد الله که شد دیگر ز سعی نایب سلطان
۱۰۴۳

رواج التیام افزون حدود وصل آبادان
۱۰۴۳

صلای امن در دادند بهر طوی شهزاده
۱۰۴۳

قبول یک‌دلی یابی از این جشن عماد ارکان
۱۰۴۳

از حروف اول مصراعهای اول و دوم، بیت زیر به دست می‌آید:

بصد تزیین بلوح محمل شاه
۱۰۴۳

رقم دیدم قران مهر با ماه^۱
۱۰۴۳

۳۸. میرزا محمّدصادق ناطق اصفهانی در تاریخ وفات آقا محمّدعلی پسر آقا باقر وحید بهبهانی قصیده‌ای دارد که تمام مصراعهای آن، تاریخ وفات اوست. آغاز:

زین بکا آه که رفت افهم علم از عالم
۱۲۱۶

زین عزا آه که رفت اکبر دین از دنیا
۱۲۱۶

ای جهان! حیف که رفت احمد علم از عالم
۱۲۱۶

ای فلک! حیف که رفت اسعد دین از دنیا^۲
۱۲۱۶

۳۹. فاضل شریانی، از علمای آذربایجان، در سال ۱۳۲۲ ق، وفات یافت و میرزا علی‌اصغر محیط، قصیده‌ای گفته که هر مصراع آن ماده تاریخ است. آغاز:

سحرگاهان، بریدی با هزارانده رسید از در
۱۳۲۲

پُر از درد و نوان و ناتوانی و پیام‌آور
۱۳۲۲

نزار و زرد چون هاله، قرین با رنج هم‌ناله
۱۳۲۲

چو گریان ابروی ژاله، فشانندی جزع وی گوهر^۳
۱۳۲۲

۴۰. در تاریخ فوت مصطفی‌خان زند، از امرای آقامحمدخان، خرد مازندرانی این قطعه را به صورت ماده تاریخ گفته است:

از دادگر و شهره ایران، صد حیف
۱۲۰۷

وز سرور حکم‌آور دوران، صد حیف
۱۲۰۷

از رشک بزرگان زمان، صد افسوس
۱۲۰۷

وز زیب زمانه، مصطفی‌خان، صد حیف^۴
۱۲۰۷

۴۱. عابد اصفهانی، تألیف روضه المؤمنین را در سال ۱۲۲۴ به پایان رسانده و در آخر آن، هفت بیت در ماده تاریخ اتمام کتاب سروده است. آغاز:

از خراب دل کفیده زرنج
۱۲۲۴

آمدت فتح باب چارده گنج
۱۲۲۴

مؤمنین را حدیقه‌ایست که در
۱۲۲۴

بگشاد از پی تو دور از رنج^۵
۱۲۲۴

۴۲. میرزا محمّدصادق ناطق اصفهانی، در تاریخ بنای مسجدی در کرمانشاه به امر میرزا عبدالمحمدخان، این قصیده را گفته است. آغاز:

میرزا عبدالمحمد، معدن جود و شرف
۱۲۲۰

قدوة اهل مروّت، مجد ارباب یقین
۱۲۲۰

۱. همان، ص ۱۰۹-۱۱۲؛ استخراج تاریخ در نظم، ص ۶۹-۷۰.

۲. مواد التواریخ، ص ۲۲۴-۲۲۶.

۳. همان، ص ۲۵۰-۲۵۴.

۴. همان، ص ۳۰۱.

۵. همان، ص ۴۹۵-۴۹۶.

آن که باشد در اطاعت، زبده اهل زمان

۱۲۲۰

وانکه آمد از فتوت، انجب اهل زمین^۱

۱۲۲۰

۴۳. قصیده زیر از فتح‌الله خرم کردستانی است که مصراعهای نخست، ماده تاریخ آغاز بنای مسجد جامع کردستان است و مصراعهای دوم، تاریخ انجام آن است. آغاز:

ممت ایزد را ز عدل والی ایام شد

۱۲۲۷

این همایون سرزمین بس به ز فردوس برین

۱۲۲۸

آن که کرد از لطف و احسان، زنده نام سروران

۱۲۲۷

آن که باشد فرّ یزدانیش طالع از جبین^۲

۱۲۲۸

۴۴. ناطق اصفهانی، در تاریخ بنای مدرسه‌ای گفته

است. آغاز:

در عهد پادشاه جم اقبال جم نشان

۱۲۱۷

کز وی بلند آمده کاخ و سرای علم

۱۲۱۷

سلطان عهد، فتحعلی شاه آن کزو

۱۲۱۷

گردید استوار و منزه بنای علم^۳

۱۲۱۷

۴۵. در تاریخ بنای مسجد شاه تهران، ناطق اصفهانی چنین

سروده است. آغاز:

از سوی شاه دهر، بنا شد بنای علم

۱۲۲۳

از وی گرفت زیب، بنای و سرای علم

۱۲۲۳

زین ملوک فتحعلی شاه عادل، آن

۱۲۲۳

کز عدل وی به دهر روا شد رجای علم^۴

۱۲۲۳

۴۶. ناطق اصفهانی در تاریخ بنای پلی در کردستان توسط

امان‌الله‌خان گفته است. آغاز:

بحر الطاف و جهان جود، امان‌الله‌خان

۱۲۱۹

والی والا گهر آن کان احسان و سخا

۱۲۱۹

آن که باشد همچو جد در دهر از فرط جلال

۱۲۱۹

و آن که باشد چون پدر در عالم از عون و عطا^۵

۱۲۱۹

۴۷. ناطق اصفهانی در تاریخ اتمام عمارت میرزا احمد

وزیر گفته است. آغاز:

بحر عز و عدل، حاجی میرزا احمد که هست

۱۲۲۰

منبع الطاف و اعطاء، معدن زیب و سخا

۱۲۲۰

میرزا احمد، جهان فهم و اوصاف، آن که هست

۱۲۲۰

ماه برج ملک و دانش، گوهر درج عطا^۶

۱۲۲۰

۴۸. همچنین ناطق اصفهانی در تاریخ بنای حمامی

در سنندج به دستور امان‌الله‌خان، والی کردستان، گفته

است. آغاز:

صاحب اقبال و یمن و دین، امان‌الله‌خان

۱۲۲۰

والی والا گهر، آن کان الطاف و سخا

۱۲۲۰

آن که آمد همچو جد در دهر از فرّ و شکوه

۱۲۲۰

و آن که آمد چون پدر در گیتی از ملک و عطا^۷

۱۲۲۰

۱. همان، ص ۵۳۳-۵۳۴.

۲. همان، ص ۵۳۶-۵۴۱.

۳. همان، ص ۵۶۱-۵۶۶.

۴. همان، ص ۵۶۶-۵۷۰.

۵. همان، ص ۵۷۱-۵۷۲.

۶. همان، ص ۵۷۳.

۷. همان، ص ۵۷۴-۵۷۵.

۴۹. صباحی کاشانی در تاریخ بنای عمارت محمدحسین خان کاشی چنین سروده است. آغاز: ۱۲۳۴
- دارای جم، همال محمدحسین خان ۱۲۰۶
- کو را مدام ادهم توفیق باد رام ۱۲۰۶
- بر مقدمش نهاده مهان روی سال و ماه ۱۲۰۶
- از حمله اش سپرده کیان جز بصبح و شام^۱ ۱۲۰۶
۵۰. میرزا مقیم تبریزی در تاریخ بنای قصر شاه عباس دوم، قصیده‌ای گفته که مصراعهای اول، بیانگر تاریخ آغاز و مصراعهای دوم، تاریخ انجام آن است. آغاز: ۱۰۵۶
- بین قصر سلطان صاحبقران ۱۰۵۶
- اساس رواق فلک توآمان ۱۰۵۷
- بود جای شاه سکندر منش ۱۰۵۶
- پناه سلاطین بشوکت مکان^۲ ۱۰۵۷
۵۱. فتحعلی شاه قاجار در سلطانیه کاخی داشته که گاهی به آنجا می‌رفته است. میرزا عبدالوهاب نشاط، قصیده‌ای گفته که از مصراعهای آن، تاریخهای مختلفی به دست می‌آید که نشان دهنده سالهایی است که فتحعلی شاه به آن کاخ رفته است. آغاز: ۱۲۱۸
- بغال همایون فرخ بغال ۱۲۱۸
- سر سروران، آن شه بی‌همال ۱۲۱۸
- شهنشاه دریا دل و ابر کف ۱۲۱۸
- بر طبع او چه گهر، چه خَزَف^۳ ۱۲۱۹
۵۲. قطره اصفهانی در تاریخ بنای یکی از قصرهای فتحعلی شاه گفته است. آغاز:
- ویحک ای قصر فرح مایه که در لطف و کمال ۱۲۳۴
- آمد انباز و قرین بهر تو نایاب و محال ۱۲۳۴
- سده دلکش تو قبله ارباب نجاج ۱۲۳۴
- ساحت سده تو کعبه اصحاب کمال^۴ ۱۲۳۴
۵۳. معصوم کوزه کنانی تبریزی، متخلص به خاوری، معاصر آقا محمدخان قاجار، در تاریخ ساخت توپ توسط آقامحمدخان گفته است. آغاز:
- توپ شه، کان قهر یزدان آمده ۱۲۱۱
- ازدهای آتش افشان آمده ۱۲۱۱
- صاحب ایران، محمدخان که کس ۱۲۱۱
- نی چو او بر خاک ایران آمده^۵ ۱۲۱۱
۵۴. خادم در وصف مرقعی زیبا که خطوط میرعماد و تصویرهای نقاشان هند در آن جمع بوده، قصیده‌ای گفته که به تاریخ اتمام آن اشاره می‌کند. آغاز:
- این نکو طلعت مرقع نام ۱۱۴۷
- که شد از جلوه، شهره در ایام ۱۱۴۷
- نیست نازش زدلبری بی‌جا ۱۱۴۷
- نازینی است چون نشاط افزا.^۶ ۱۱۴۷

۱. همان، ص ۵۷۵-۵۷۶.

۲. همان، ص ۶۶۰-۶۶۱.

۳. همان، ص ۶۸۸-۶۸۹.

۴. همان، ص ۶۹۷-۶۹۸.

۵. همان، ص ۷۳۶-۷۳۷.

۶. همان، ص ۷۳۸-۷۳۹.